

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Orální historie – soudobé dějiny

Bc. Jana Královičová

Fenomén veksláctva v Československu

Diplomová práce

Vedoucí práce: Prof. PaedDr. Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D.

Praha 2023

Prehlásenie

Prehlasujem, že som prácu vypracovala samostatne. Všetky použité pramene a literatúra boli riadne citované. Práca nebola využitá na získanie iného alebo rovnakého titulu. Súčasne súhlasím, aby táto práca bola sprístupnená v príslušnej knižnici UK a prostredníctvom elektronickej databáze vysokoškolských kvalifikačných prác v repozitári Univerzity Karlovy a používaná na študijné účely v súlade s autorským právom.

V Prahe dne 5. 1. 2023

Jana Královičová

Pod'akovanie

V prvom rade by som chcela pod'akovať môjmu vedúcemu práce prof. Miroslavovi Vaňkovi za trpezlivosť, podporu a motiváciu spracovať túto tému.

Rada by som pod'akovala aj svojim narátorom, bez ktorých by táto práca nikdy nevznikla. Veľmi si vážim, že boli ochotní mi darovať svoje spomienky, myšlienky a čas. Rovnako chcem pod'akovať všetkým, ktorí mi pomohli sa na narátorov nich nakontaktovať.

Moja veľká vďaka patrí aj rodine za podporu počas celého štúdia a všetkým blízkym, ktorí mi dlhé mesiace naslúchali a boli mi oporou.

Obsah	
Abstrakt	5
Úvod	7
1. Literatúra a pramene	10
1.1 Doterajší stav bádania a spracovania témy veksláctva	10
1.2 Archívy a zborníky	15
1.3 Média a internet	16
1.4 Populárna kultúra a televízne programy	17
2. Metodológia výskumu	20
2.1 Výber a kontaktovanie narátorov	21
2.2 Charakter a priebeh rozhovorov	28
2.3 Vzťah pýtajúceho sa s narátormi	29
2.4 Práca s rozhovormi	30
2.5 Analýza a interpretácia rozhovorov	31
2.6 Etika výskumu	32
2.7 Východiská autorky	38
3. Fenomén veksláctva v Československu	40
3.1 Hospodársky predpoklad pre sformovanie vekslákov	40
3.2 Najčastejšie trestné činy spájané s vekslákmi	44
3.3 Pôvod slova veksl a jeho význam	48
3.4 Tuzex a veksláci	50
3.5 Kto boli vlastne veksláci?	56
3.6 Zamestnanie vekslákov	61
3.7 Životný štýl	67
3.8 Ženy a veksl	70
3.9 Veksláci a ich postavenie v spoločnosti	74
3.9.1 Spotreba	76
3.9.2 Nedostatok	78
3.9.3 Vynaliezavosť a podnikavosť	82
3.9.4 Akceptácia	85
3.9.5 Porovnanie s poľskou situáciou	87
Záver	90
Zoznam použitých skratiek	94
Použité zdroje	95
Zoznam príloh	99

Abstrakt

Diplomová práca sa venuje fenoménu veksláctva v Československu primárne v osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia, ktorému sa v českej ani slovenskej historiografii doposiaľ venovala len malá pozornosť. Jej cieľom je priniesť nové poznatky, ale hlavne nový pohľad na prostredie tejto časti neoficiálnej ekonomiky a jej aktérov v neskorom období socializmu v Československu. Výskum je zameraný na metódy a praktiky ako títo ľudia vytvárali a prevádzkovali svoje „vedľajšie podnikanie“ a rovnako sa tiež snažím definovať postavenie tejto skupiny ľudí v československej spoločnosti. Ťažiskom práce je terénny výskum, ktorý prebiehal metódou orálnej histórie. Okrem rozhovorov sa výskum opiera o poznatky a informácie z odbornej literatúry, archívnych materiálov či o mediálne výstupy.

Práca tak prináša nový pohľad na prax vekslákov a obchodníkov, ich motiváciu pre tento typ nelegálnej činnosti, ale aj rôzne podoby toho, čo samotný pojem „vekslovanie“ významovo zastrešuje, a zároveň ako samotní aktéri tento pojem vnímajú aj v súvislosti s ich osobou. Nemaľým príspevkom sú aj poznatky a poznámky k etike výskumu, ktorá je v rámci samotnej povahy skúmanej témy špecifická.

Kľúčové slová

veksláctvo, šedá ekonomika, spotreba, nedostatok, neskorý socializmus, orálna história

Abstract

This diploma thesis deals with hustling which was a phenomenon of Czechoslovakia in late socialism and it is neglected in Czech and Slovak historiography. The aim of this thesis is to bring a new knowledge, but mainly a new perspective on the environment of the shadow economy and people who were part of it. The research is focused on methods and practices of how this people ran their „secondary business“, and I also try to find their place in Czechoslovak society. The main basis for this research, are interviews which were recorded by using a method of oral history. Beside this, the study is supported also by knowledge and information of literature, archive materials, and daily newspaper.

The study presents new perspectives on the practice of hustlers, their motivation to start with this illegal activity, as well as various views on the term „vekslák“, and how these people perceive this word and his sense in relation to their person. There is also a contribution to the ethics of this research which is specifically related to topic by its very nature.

Key words

Hustling, shadow economy, consumption, shortage, late socialism, oral history

Úvod

Dnes, viac než 30 rokov od Nežnej revolúcie, ktorá prebehla v novembri roku 1989, sa pozeráme na minulú dobu tzv. normalizácie, ktorá tejto udalosti predchádzala, rôzne. Generácie ľudí narodených po roku 1989, vrátane autorky tejto práce, ale aj tesne pred ním, ktorá si obdobie socializmu nemôže z objektívnych príčin pamäť, toto obdobie vníma ako pomerne vzdialenú minulosť, a ktorá je poväčšine interpretovaná vo verejnom diskurze ako obdobie zločinného režimu. Staršie generácie, ktoré v socialistickej ére prežili nezanedbateľnú časť svojho života, alebo dokonca jeho väčšinu, môže na toto obdobie spomínať nostalgicky, ako na dobu svojej mladosti.

Spomína sa na zážitky, vylomeniny, na vrcholných predstaviteľov režimu, produkty populárnej kultúry, ktoré sú stále nezanedbateľnou súčasťou skladby televízneho programu mnohých televíznych staníc, od súkromných po verejnoprávne. Spomína sa v dobrom, aj na to, ako niekto získal džínsy zo Západného Nemecka, ako sa dostal ku kazetám so zakázanými filmami alebo hudobnými skupinami, mladšia generácia Husákových detí spomína na časopisy Bravo, podľa ktorých kopírovali módné trendy v obliekaní. Ako sa ale niektoré tieto veci k ľuďom cez Železnou oponu dostali?

Táto diplomová práca sa venuje veksláctvu v Československu, ktoré bolo v neskorom socializme skutočným fenoménom viditeľným v uliciach veľkých a turisticky exponovanejších miest navštevovaných aj zahraničnými turistami. Keďže verejnosť vnímala vekslákov hlavne ako ľudí zaoberajúcich sa pouličným predajom valút, bonov a tovaru, chcela som touto prácou ukázať aj inú stránku tohto fenoménu a zdôrazniť, že aj keď sa jednalo o nelegálnu činnosť, tak títo „obchodníci“ mali svoje miesto v spoločnosti v období tzv. normalizácie, ktorá sa postupne stále viac obracala ku konzumnému spôsobu života.

Veksláctvu a vekslákom, ktorí boli neodmysliteľným symbolom hlavne 80. rokov, nebola zatiaľ venovaná väčšia pozornosť v českej ani slovenskej historiografii a táto diplomová práca, ktorá využíva metódu orálnej histórie je jedným z prvých historických prienikov do ich sveta, ktorá však nie je zameraná na trestnoprávnu rovinu ich činnosti, aj keď ju nepopiera. Ďalšou ucelenou prácou, zaoberajúcou sa témou vekslactva a vekslákmi je dizertačná práca obhájená v roku 2020 na

Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej, s ktorou porovnávam jednotlivé témy naprieč touto diplomovou prácou.

Tá je postavená predovšetkým na terénnom výskume, ktorý prebiehal metódou orálnej histórie. Tento spôsob zberu dát priniesol okrem nových pohľadov na problematiku aj nové otázky, ktoré sa v súvislosti so šedou ekonomikou objavili. Zároveň sa však predo mnou, ako autorkou výskumu, objavili nové metodologické výzvy, týkajúce sa hlavne etiky výskumu, najmä k spôsobu osločovania narátorov, vedeniu rozhovorov a práce s nimi, ale aj prístupu k ďalšej práci s textami a prípadnými archívnymi materiálmi, ktoré by sa konkrétne mohli týkať osôb oslovených narátorov.

Aj keď v práci neakcentujem a podrobne nerozoberám legislatívny rozmer tejto činnosti, tak už zo samotnej podstaty tejto témy som sa otvorene rozprávala s ľuďmi o ich, v tom čase, nelegálnej činnosti. Trestný čin špekulácie, ktorého skutkovú podstatu napĺňala činnosť každého narátora, s výnimkou jedného, popisovaná v tejto práci, bol po revolúcii 1989 zrušený, ale niektorí narátori sa dopúšťali aj ďalších trestných činov, ktoré zmena režimu zásadným spôsobom neovplyvnila. Aj keď sú už tieto skutky premlčané, nie je samozrejmosť, že o nich ľudia otvorene hovoria, navyše na nahrávacie zariadenie. Preto je dôležité k rozhovorom pristupovať citlivo a zodpovedne, avšak vybalancovať tento prístup s vedeckým poznaním, o ktorý v tejto práci primárne ide. Preto už v úvode zmienim, že kladiem veľký dôraz na etiku výskumu, ktoré rozoberám v samostatnej podkapitole.

Z povahy orálnej histórie plynie pre tazateľa morálna zodpovednosť voči narátorom, a pretože som bola aj ovplyvnená pocitmi ako vďačnosť a rešpekt, tak som prihliadala po celú dobu spracovávaní tejto diplomovej práce k tomu, aby som narátorov nijak nepoškodila a nedeinterpretovala ich svedectvá. A tým prípadne zavrela k tejto téme dvere nie len sebe, ale aj ďalším potenciálnym bádateľom. Aj napriek tomu verím, že sa mi podarilo prácu vypracovať tak, aby viedla k ďalšej historickej a metodologickej diskusii spojenej s témou veksláctva.

Významnou časťou práce, je kapitola, v ktorej sa pokúšam ukotviť pozíciu vekslákov vo vtedajšej spoločnosti na základe akýchsi štyroch pojmov, prípadne pilierov a javov, ktoré im umožňovali fungovať až do revolúcie bez výraznejšieho potlačenia štátom riadených bezpečnostných zložiek, aj keď neboli úplne štátom

prehliadaný, ako sa to pomerne často traduje. V tejto časti akcentujem hlavne spoločenskú funkciu vekslákov v období neskorého socializmu v spojitosti s potrebami a prístupom k verejnosti ako aj predispozíciou samotných akterov na základe ľudských vlastností. To potom porovnam s poľskou situáciou, hlavne z toho dôvodu, že poľské texty historičky Małgorzaty Mazurek mi boli v niečom inšpiráciou v prístupe a zároveň jej skúmanie sa tématicky veľmi blížilo môjmu.

V práci venujem priestor v ďalších podkapitolách aj životnému štýlu aktérov najmä z voľnočasového pohľadu, ďalej zamestnaniu jak narátorov tak aj v obcejšom prístupe k vekslákom a osobám spojeným s týmto prostredím, okrajovo sa dotknem aj krátkej charakteristiky trestneprávnej roviny spojenou s vekslovaním, neopomenula som ani neodmysliteľné spojenie vekslákov s podnikom zahraničného obchodu Tuzex alebo napríklad genderové hľadisko. K zaradeniu poslednej zmienej kapitoly som sa rozhodla hlavne z dôvodu, že sa mi podarilo nahrať rozhovor so ženou-narátorkou, ktorá sa v prostredí vekslovania pohybovala. Avšak najväčším prínosom tejto práce považujem samotné rozhovory, ktoré mi oslovení poskytli a časti ktorých som sa snažila dať do kontextu doby, spoločnosti a hlavných tém, ktoré z od výpovedí jednotlivých narátorov vyplynuli.

1. Literatúra a pramene

1.1 Doterajší stav bádania a spracovania témy veksláctva

V českej ani slovenskej historiografii sa fenoménu veksláctva venuje len malá pozornosť, a preto doteraz, s výnimkou jednej jednej publikácie, neexistujú hlbšie a komplexnejšie spracované historické bádateľské výstupy. Avšak v niekoľko málo publikáciách som čiastočne narazila na zmienky dotýkajúce sa danej problematiky, prípadne nelegálneho obchodu a šedej ekonomiky. Tie však neboli dostatočne rozsiahle, aby popísali a objasnili tento fenomén dôkladnejšie.

V posledných niekoľko málo rokoch sa veksláctvu ako výskumnej téme začal venovať historik Adam Havlík, ktorý túto tému spracoval vo svojej dizertačnej práci¹ ako doktorand Ústavu hospodárskych a sociálnych dejín Filozofickej fakulty Univerzity Karlovy. Vo väčšine prípadov je práve on autorom textov, ktoré sa témou vekslovania zaoberajú. Jeho dizertačná práca bola obhájená v roku 2020 a neskôr sa z nej stala kniha². Dodávam len, že veľká časť spolu s nahranými rozhovormi tejto práce bola napísaná pred obhajobou dizertačnej práce dr. Havlíka.

Jeden z jeho prvých výstupov, ktoré venoval tejto problematike je kapitola v populárne-náučnej, alebo popularizačnej, knihe *Kmeny 0*, ktorá je druhým dielom trilógie mapujúcej subkultúry súčasnej (1. diel), minulého režimu (2. diel) a z obdobia 90. rokov (3. diel). Konkrétne v druhom diele, ktorý je venovaný subkultúram pred rokom 1989, má Havlík text *Bony, chcete bony?*³, ktorý sa venuje vekslákom. Osobne si nemyslím, že je možné vekslákov považovať za subkultúru, ale táto otázka je v kontextu tejto knihy nepodstatná. Táto kapitola je viacmenej len popisná a hovorí iba o tom, čo zobrazujú produkty populárnej kultúry ukazujúce pred rokom 1989 (film, literatúra)⁴. Súčasťou toho textu sú aj prepisy dvoch rozhovorov s bývalými vekslákmi, ktoré viedol Adam Havlík, ale pre historické skúmanie nie sú po obsahovej stránke nijak zvlášť prínosné.

¹ HAVLÍK, Adam: *Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2020. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodárskych a sociálnych dejín. Vedoucí práce doc. PhDr. Michal Pullmann, PhD.

² HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022

³ HAVLÍK, Adam: *Bony, chcete bony?*. In: VLADIMÍR 518 a kol.: *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha 2013, str. 634–663

⁴ Popkultúrnym produktom, ktoré sa dotýkajú tejto témy sa venujem ďalej.

Vo svojom ďalšom texte *Veksláci v pozdně socialistickém Československu – otázky a perspektivy*⁵ navrhoval Havlík ako jednu z možných metód historického bádania a poznania práve orálnu históriu. Konkrétne sa k tejto metóde vyjadril:

*„K zmapovaniu role vekslákov v historickej pamäti sa ako vhodná výskumná metóda javí orálna história. Rozhovory vedené s ľuďmi, ktorí sa touto činnosťou zaoberali, môžu, aj napriek rizikám, ktoré metóda oral history prináša, poodhaliť, ako sami seba vnímali a vnímajú, tak aj rôzne stratégie a praktiky, ktoré nie je možné vyčítať z písomných prameňov.“*⁶

Osobne sa domnievam, že prostredníctvom metódy orálnej histórie sa dá o týchto ľuďoch dozvedieť viac, než len „zmapování role veksláků v historické paměti“. Môžeme spoznať napríklad ich motiváciu, prečo začali vekslovať, či sa dajú pozorovať nejaké spoločné znaky naprieč jednotlivými aktérmi, rodinné zázemie alebo sa pokúsiť nájsť nejakú ľudskú vlastnosť alebo povahový rys, ktorý ich k vekslovaniu a špekulácii doviedol. Môžeme zistiť ako dlho sa tejto činnosti narátori venovali, ako vytvárali svoje obchodné siete, akým spôsobom sa vysporadúvali s tým, že sa venujú nelegálnej činnosti, kde boli ich hranice a čo bolo pre nich už neprípustné. Zároveň je možné porovnať ako prebiehal obchod v regiónoch a v Prahe, centre krajiny, kde bola koncentrácia nelegálneho obchodu nepochybne najväčšia a mnohé ďalšie otázky, ktoré plynú z nahratých rozhovorov. Tento konkrétny Havlíkov text si však kladie za cieľ iba načrtnúť možné bádateľské otázky a perspektívy.

Konkrétnejšiu podobu skúmanej problematiky čierneho trhu v Československu a vekslovaniu predstavil Adam Havlík v ďalšom článku *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“*. Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu⁷, ktorý vyšiel v časopise Soudobé dějiny. V ňom venuje samotnej činnosti vekslákov pomerne výrazný priestor a popisuje vzťahy a cesty, akým sa rôzny tovar dostával do Československa, s ktorým sa ďalej obchodovalo. Toto porovnáva s praktikami v Nemeckej demokratickej republike, ktorá bola, podobne ako Československo, tzv.

⁵ HAVLÍK, Adam: *Veksláci v pozdně socialistickém Československu. Otázky a perspektivy bádání*. In: HORÁK, Pavel; HRADECKÝ, Tomáš a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Ústí nad Orlicí 2014, str. 441–449

⁶ HAVLÍK, Adam: *Veksláci v pozdně socialistickém Československu. Otázky a perspektivy bádání*., str. 448

⁷ HAVLÍK, Adam: *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“*. Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu, Soudobé dějiny, 2014, roč. 22, č. 3, str. 340–363

výstavnou skriňou socializmu, ale prostredie čierneho trhu malo odlišnú povahu. V NDR sa nesformovala tak výrazná a signifikantná skupina obyvateľstva, ako veksláci v Československu, ale aj tam sa prejavili miestne špecifiká.

Ďalším textom z pera Adama Havlíka je *Skořápky, veksl a tuzexový holky. K vybraným městským subkulturám pozdně socialistického Československa*. Tento text publikovaný v zborníku, ktorý bol výstupom medzinárodnej doktorandskej konferencie, ktorá sa konala na jar 2015 v Ostrave. Venoval sa v ňom trom, takmer výhradne mestským, podľa jeho slov, subkulturám, a to vekslákom, „skořápkářům“ a „tuzexovým holkám“⁸. To samozrejme otvára ďalšiu otázku, a to ako vymedziť pojmy veksláci, skořápkáři, šmelináři atď. a pokúsiť sa nájsť nejakú hranicu medzi nimi.

Štvrtým textom z pera Adama Havlíka je prípadová štúdia o bratislavskom vekslákovi Jozefovi Zelíkovi.⁹ V nej rekonštruje nelegálnu činnosť tohto „bonového kráľa“, pričom v ňom vychádza z jeho vyšetrovacieho spisu uloženého v Ústave pamäti národa v Bratislave.¹⁰ V texte Havlík formuluje aj všeobecnejšie tézy, ktoré ale vychádzajú najmä z naratívu médií publikujúcich články k tejto téme, hlavne čo sa týka životného štýlu vekslákov.

Vyššie uvedené texty Adama Havlíka a niektoré ďalšie logicky vyústili vo vypracovanie dizertačnej práce venujúcej sa tomuto javu veľmi obsírne.¹¹ Havlík si zvolil časový rámec obdobie od 50. rokov 20. storočia, v podstate od založenia PZO Tuzex až po listopad 1989, s krátkou kapitolou presahujúcou až do 90. rokov 20. storočia, do obdobia „budovania kapitalizmu“. Ako autor sám zmiňuje, pôvodný zámer bol viesť výskum metódou orálnej histórie, avšak od tohto musel upustiť pre nedostatok narátorov.¹² Vydal sa teda cestou archívnych zdrojov a v práci predstavil

⁸ Termín „skořápkáři“ som nepreložila do slovenského ekvivalentu „škrupinkári“, pretože ten vo verejnom diskurze na Slovensku nebol v čase, kedy bola táto hazardná hra najrozšírenejšia, tak frekvencovaný ako v tom českom. „Skořápky“ boli omnoho viac praktikované v 90. rokoch v Českej republike, hlavne v Prahe, kde bol nepomerne väčší počet turistov a cudzincov než kdekoľvek na Slovensku. Na termín „tuzexové holky“ som v priebehu môjho bádania nenarazila v inom kontexte ako zmiňujem v texte, teda výhradne v pražskom prostredí. Preto som zachovala českú podobu tohto výrazu.

⁹ HAVLÍK, Adam: *Vzestup a pád „bonového krále“ Jozefa Zelíka. Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989*. Securitas Imperii, 2017, č. 30/1, str. 224–243

¹⁰ HAVLÍK, Adam: *Vzestup a pád „bonového krále“ Jozefa Zelíka. Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989*, str. 226. Securitas Imperii, 2017, č. 30/1, str. 224–243

¹¹ HAVLÍK, Adam: *Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2020. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce doc. PhDr. Michal Pullmann, PhD.

¹² Tamtiež, str. 23

v krátkosti osudy a činnosť niektorých aktérov, ktoré dohľadal primárne v Archíve bezpečnostných zložiek v Prahe, prípadne čiastočne čerpal z archívnych materiálov Národného archívu Českej republiky a v prípade jednej osoby z Archívu Ústavu pamäti národa v Bratislave. Vzhľadom na to, že Havlík čerpal k jednotlivým osobám z archívov a ja som čerpala z orálnohistorických rozhovorov, vidím v tomto potenciál istého možného porovnania v témach, v ktorých sa čiastočne naše práce prekrývajú a ktoré sa logicky aj pri tejto téme samé ponúkajú¹³. Preto sa snažím jeho zistenia v niektorých kapitolách porovnať s tými mojimi. Avšak, ako už zo samotnej povahy Havlíkovej práce vyplýva, tak je určite podrobnejšia a je v nej väčší priestor na popisanie aspektov mnou nezmiernených, ako napríklad typológia vekslákov, bližšia charakteristika pojmov aj „čierny trh“, „šedá ekonomika“ a podobne, prípadne hlbšia charakteristika šírky sortimentu, s ktorým veksláci obchodovali.

Havlíkovou inšpiráciou na spísanie niektorých textov a otvorení tém týkajúcich sa čierneho trhu a vekslovania mu ponúkla americká historička Paulina Bren svojím textom *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*.¹⁴ Táto štúdia je súčasťou publikácie, ktorá sa obecnnejšie venuje spotrebe v bývalom Východnom bloku, aj napriek tomu, že iba text Pauliny Bren sa venuje Československu, tak zaujímavou inšpiráciou mi bol aj príspevok poľskej historičky Malgorzaty Mazurek *Keeping It Close to Home*¹⁵, kde sa zameriava na dôležitý pojem vynaliezavosť, ľudskú vlastnosť, ktorú vníma ako hybnú silu jedincov ku konaniu, vďaka ktorému dokážu prinajmenšom sebe a svojim najbližším zabezpečiť vyšší materiálny komfort a v prípade legálneho, prípadne pololegálneho obchodovania aj výrazne vyššiu životnú úroveň vo vtedajšom socialistickom Poľsku. Inými slovami, Malgorzata Mazurek v tomto texte spravila z ľudskej vlastnosti tému historickej práce, na základe ktorej aktéry konali a spoluutvárali spoločnosť.

Niekoľko textov, pôvodných aj prekladov, ktoré sú podnetné pre moju prácu sa objavili v časopise *Soudobé dějiny*, konkrétne v čísle 3/2010. Číslo je venované téme neoficiálnych kontaktov medzi občanmi socialistických krajín v rokoch 1945–

¹³ Týka sa to hlavne zamestnania, ktoré veksláci vykonávali, ale aj trávenia voľného času alebo ich pôsobenia v spojitosti s PZO Tuzex.

¹⁴ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012

¹⁵ MAZUREK, Malgorzata: *Keeping It Close to Home*; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012

1989. Jednalo sa najmä o štáty strednej Európy, tzv. nárazníkové štáty, a teda Československo, Poľsko, Maďarsko a NDR. Objavuje sa tu text poľského historika Jerzyho Kochanowského – *Pašeráci, turisté, kšeftaři. Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945–1989 (pohled z polské strany)*.¹⁶ Ďalším článkom z tohto čísla, ktorý ma bude zaujímať je slovenský preklad textu talianskeho historika Stefana Bottoniho, *Komárno/Komárom. Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách*.¹⁷ Tento text je zaujímavý z hľadiska slovensko-maďarských vzťahov a každodenného života slovenských a maďarských občanov, čo je v slovenskej historiografii veľmi málo reflektovaná téma a neznalosť maďarského jazyka mi neumožňuje sa zorientovať v historiografii maďarskej.

Ako aj naznačujú vyššie spomenuté preklady zahraničných historikov¹⁸, cenné informácie je možné nájsť aj od zahraničných autorov. Veľmi inšpiratívnymi sa mi stali poľské publikácie, a to aj kvôli relatívne malej jazykovej bariére, a to nie len monografia Jerzyho Kochanowského, *Tylnymi drzwiami: „Czarny rynek w Polsce 1944–1989*¹⁹, historika, ktorého článok som spomenula vyššie, ale aj práce rovnako už spomenutej historičky, Małgorzaty Mazurek, *Spoleczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*²⁰ a rovnako aj *Antropologia niedoboru w NRD a PLR 1971–1989*²¹. V týchto prácach se venuje téme nedostatku tovarov (a služieb) a celoštátnemu problému zásobovania v Poľské ľudovej republike v 70. a 80. rokoch minulého storočia a tomu, ako bolo možné si jednotlivé zboží zaobstaráť aj mimo oficiálnu cestu. V druhej spomenutej publikácii rozoberá koncept ekonomického nedostatku, ktorý bol z pohľadu diskurzu studenej vojny prítomný vo všetkých štátoch Východného bloku v omnoho výraznejšej rovine, než v kapitalistických krajinách, teda tých, ktoré sa pred rokom 1989 jednotne nazývali Západ.

¹⁶ KOCHANOWSKI, Jerzy: *Pašeráci, turisté, kšeftaři. Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945 – 1989 (pohled z polské strany)*. Soudobé dějiny, 2010, roč. 18, č. 3, str. 335–348

¹⁷ BOTTONI, Stefano: *Komárno/Komárom. Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách*. Soudobé dějiny, 2010, roč. 18, č. 3, str. 369–391

¹⁸ Myslených autorov pochádzajúcich z iných krajín ako bývalé Československo a jeho dva nástupnícké štáty.

¹⁹ KOCHANOWSKI, Jerzy: *Tylnymi drzwiami: „Czarny rynek w Polsce 1944–1989*. Warszawa 2010.

²⁰ MAZUREK, Małgorzata: *Spoleczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Wrocław 2010

²¹ MAZUREK, Małgorzata: *Antropologie niedoboru w NRD i PLR 1971–1989*, Wrocław 2010

1.2 Archívy a zborníky

Dokumenty, ktoré by boli pre túto prácu relevantné bolo veľmi obtiažne hľadať ako v Národnom archíve Českej republiky, tak aj v Archíve bezpečnostných zložiek. Je to hlavne z toho dôvodu, že obecné archívne materiály zo 70. a 80. rokov nie sú v prevažnej väčšine spracované alebo je vytvorený len dočasný inventár, ktorý bol napríklad v prípade fondu Správy kontrarozvedky pre ochranu ekonomiky (XI. správa Štátnej bezpečnosti) spadajúcej do rokov 1974–1988 veľmi nepresný a bola som archívárom upozornená, že v tomto prípade by pre mňa bolo veľmi komplikované o tento typ archiválií žiadať, keby sa chcem vydať cestou detailného skúmania archívnych materiálov s neistým výsledkom. Pracovníkom archívu mi bolo odporúčané sa skôr orientovať na spisy jednotlivých osôb, proti ktorým bolo vedené trestné konanie. Nechala som si teda preveriť dostupnosť materiálov k niektorým mojím narátorom v Archíve bezpečnostných zložiek. V jednom prípade nebol pracovníkmi dohľadaný jediný záznam týkajúci sa osoby narátora a v ďalšom prípade bol nájdený len záznam z knihy väzieb Okresnej správy ZNB, pretože tieto materiály okresného obvodu Verejnej bezpečnosti a Zboru národnej bezpečnosti zo sledovaného obdobia neboli Archívu bezpečnostných zložiek vôbec odovzdané. Po ďalších archívnych materiáloch týkajúcich sa narátorov som touto cestou už nepátrala najmä z hľadiska etiky výskumu, keďže som narátorov dopredu neinformovala, že okrem rozhovoru sa budem o ich osobu zaujímať i pri prieskume archívnych materiálov vytvorenými bezpečnostnými zložkami. Bolo to najmä z dôvodu obavy, že by za týchto podmienok nesúhlasili s poskytnutím orálnohistorického rozhovoru, pretože u niektorých sa zo začiatku prejavovala istá dávka nedôvery a pochybnosti o mojej motivácii z akého dôvodu sa o tému vekslovania zaujímam. Ďalším, avšak menej dôležitým aspektom, prečo som sa nesústredila na archívne zdroje pochádzajúce z Archívu bezpečnostných zložiek je ten, že som sa vo svojej práci nechcela zamerať na trestnoprávnu rovinu tohto fenoménu.

Dokladom toho, že sa jedná o skutočne časovo náročnú prácu je zmienka Adam Havlíka, že preštudoval vyše 100 zväzkov nespracovaného archívneho materiálu.²²

²² HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022., str. 22

Z nich však čerpal jak k témam spoločensko-politického problému vekslovania, prístupu a zásahom proti týmto živlom zo strany vládnej garnitúry, tak aj k časti osobným príbehom odsúdených vekslákov, ktoré dohľadal, na základe ktorých vystavoval typológiu a akúsi hierarchiu vekslákov.²³ Ja som sa rozhodla ísť cestou orálnohistorického výskumu²⁴, z ktorého rozhovorov sú naznačené podobné štruktúry. Ja som sa na túto oblasť vo svojej práci neupriamila, preto som ju ďalej nerozvíjala.

V Národnom archíve Českej republiky som po niekoľkých konzultáciách s archivármi, ktorí ma najčastejšie odkazovali práve na Archív bezpečnostných zložiek, prebádala len časť fondu podniku zahraničného obchodu Tuzex, ktorý je spracovaný iba do roku 1971. Bolo mi však umožnené nahliadnuť aj do ešte nespracovanej časti fondu, kde mi boli predložené štatistické ročenky alebo niektoré čísla *Obchodně provozního zpravodaje PZO Tuzex*.

Preverila som všetky čísla Kriminalistického zborníku z rokov 1983–1989. V týchto zborníkoch sa neobjavila štúdia, ktorá by venovala zvlášť väčšiu pozornosť vekslovaniu, aj keď niekoľko málo článkov sa v jednotlivých číslach objavilo. Boli to skôr rozsiahlejšie prípady zahŕňajúce veľký počet osôb a skutočne objemnú „obchodnú“ činnosť. Štúdie, ktoré sa v zborníkoch najviac objavovali sa týkali buď násilnej trestnej činnosti alebo lúpežným prepadnutiam a vykrádaniam obydlí, prípadne iných nehnuteľností, ktoré síce nie je možné od „veksláckého sveta“ úplne odtrhnúť, avšak narátori, s ktorými som hovorila, tento typ trestné činnosti vehementne odmietajú s tvrdením, že sa venovali obchodu a vedome nikoho nepodviedli. Preto tento rozmer vo svojej práci vôbec nereflektujem.

1.3 Média a internet

Mediálne výstupy boli pre mňa veľmi dôležitým zdrojom informácií, a to ako z textov publikovaných pred rokom 1989, tak aj dávno po ňom. Z dobovej tlače som preskúmala najmä denník Rudé právo a jeho víkendovú prílohu Haló sobota. Časopisov, novín a dennej tlače, ktoré boli alebo sú vydávané po roku 1989 je skutočne veľmi početný a ich dôsledné preskúmanie by vyžadovalo nesmierne množstvo času.

²³ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022., kapitola 4, str. 76 - 125

²⁴ Ten pôvodne zamýšľal aj Havlík, nakoniec z neho upustil.

Preto som sa sústredila najmä na mediálne výstupy publikované na internete aj pre možnosť jednoduchšieho vyhľadávania, ale hlavne ako informačný odrazový mostík k téme.

Jednalo sa predovšetkým o články, ktoré boli písané v istej retro nálade a pripomínali existenciu prevádzok podniku zahraničného obchodu Tuzex a v súvislosti s nimi aj existenciu vekslákov, ktorí najčastejšie stáli pred týmito predajňami. Narazila som ale aj na rozhovory s bývalými vekslákmi, anonymné aj neanonymné, ktorí opisovali aj iné obchodné činnosti. Aj tieto rozhovory boli do istej miery ladené nostalgicky, aj keď nie tak jednoznačne. Postupne sa ukazovalo, že tieto články pripomínajú a živia akési legendy spojené práve s prostredím častokrát pražských vekslákov a ľudí pôsobiacich v šedej ekonomike v období neskorého socialistického Československa.

1.4 Populárna kultúra a televízne programy

Paradoxnou výhodou komunistického režimu, je presadzovanie umeleckej doktríny socialistického realizmu, ktorého výsledkom sú častokrát síce silno ideologické popkultúrne produkty, ale ktoré je možné vnímať spôsobom, že zobrazené, napríklad filmové, dielo sa teoreticky mohlo v skutočnosti odohrať, aby bolo pro diváka uveriteľné. Dokonca mnohé dobové televízne seriály môžeme považovať ako akési návody na život, ako sa zachovať, keď sa človek ocitne v podobnej situácii, ktorá je v nich zobrazená. Síce nie je možné tieto diela považovať za dokumenty skutočného života, príbehy sú samozrejme fiktívne, ale vo väčšine prípadov v nich nemusíme hľadať, skratkovito povedané, nič hlbšieho. Zobrazené sú situácie, ktoré sú síce nekritické k vládnej moci, ale realisticky zobrazujú okolnosti, prostredia a skutočné problémy, ktoré ľudí trápili alebo tešili.

Pohľad na zobrazenie vekslákov v českých televíznych alebo filmových dielach pred rokom 1989 môžeme rozdeliť do dvoch kategórií:

1. Pohľad zvonku ako zločinci, ktorí musia byť dopadnutí a potrestaní, jedná sa o vedľajšie role; sú vyobrazení výslovene v negatívnom svetle.

2. Pohľad zvnútra, kedy je vekslák hlavnou postavou príbehu, a divák s ním do istej miery môže sympatizovať; nie je vyobrazený ani v pozitívnom ani negatívnom svetle.

Najväčšou filmovou ikonou, ktorej dej približuje prostredie a život vekslákov je film *Bony a klid*²⁵ a je aj najviac citovaným filmovým dielom týkajúcim sa prostredia šedej ekonomiky v socialistickom Československu. Spolu s románom Pavla Frýborta, *Vekslák*²⁶, je príkladom druhej možnosti, kedy sa mladý muž dostane do zložitej situácie a stáva sa súčasťou veksláckeho sveta a neoficiálnych a nelegálnych obchodov. V oboch prípadoch však postava mladého muža skončí zle, čím pre diváka plynie ponaučenie, že aj keď s ním sympatizuje a chápe dôvody, prečo sa rozhodol vstúpiť do nebezpečného prostredia ilegality, tak aj napriek tomu to bolo nesprávne rozhodnutie a príbeh nemohol skončiť inak než nešťastne pre hlavného hrdinu v oboch príbehoch.

Aj keď tieto dve diela sú najznámejším zobrazením sveta vekslákov, tak nie sú jediným pred roku 1989. Postavy vekslákov sa objavovali aj v seriáloch, kde boli zobrazení hlavne z tej prvej opísanej perspektívy, teda pohľadom zvonku. Jedná sa napríklad o deviaty diel druhej série seriálu *30 prípadů Majora Zemana* z roku 1976 s názvom *Třetí housle*²⁷, v ktorom major Zeman odhalí bandu vekslákov. Ďalším podobným príkladom je štvrtý diel minisérie *Případ pro zvláštní skupinu* s názvom *Král se zlobí*²⁸ z roku 1989 alebo filmy *Kamarád do deště*²⁹ a *Kamarád do deště 2*³⁰.

Je samozrejme rozdiel písať o vekslákoch a prostredí, v ktorom sa pohybovali pred a po roku 1989. V prvej polovici 90. rokov, kedy veksláctvo ešte do istej miery pretrvávalo, vyšiel román od slovenského spisovateľa Petra Pišťaneka, *Rivers of Babylon*³¹, kde jednou z hlavných postáv je vekslák Urban. Tento román sa však odohráva v období tesne po revolúcii 1989, kedy postupne vznikali zločinecké a

²⁵ *Bony a klid* [film] Režie: Vít Olmer. Československo, 1987. Dostupné z: <https://online.sktorrent.eu/video/12304/bony-a-klid-1987-cz>

²⁶ FRÝBORT, Pavel: *Vekslák*. Praha 1988

²⁷ *30 případů Majora Zemana*. II. série, 19. diel, *Třetí housle*. Režie: Jiří Sequens st. Československo, 1976. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=7WuQYVspOpY>

²⁸ *Případ pro zvláštní skupinu*. I. série, 4. diel, *Král se zlobí*. Režie: Jaroslav Dudek. Československo, 1989. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=O9OpK9XNn44>

²⁹ *Kamarád do deště* [film] Režie: Jaroslav Soukup. Československo, 1988. Dostupné z: https://www.zkounito.cz/video_131979_kamarad-do-deste-1988

³⁰ *Kamarád do deště 2* [film] Režie: Jaroslav Soukup. Československo, 1992. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=fEs2Az4YbIk>

³¹ PIŠTANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava 1991

podnikateľské skupiny formujúce sa v prostredí luxusného bratislavského hotela. Pre úplnú zmienku, do obdobia po revolúcii je ešte možné spomenúť ďalšie dve pokračovania vyššie spomenutého románu *Vekslák* Pavla Frýborta, kde autor ponechal hlavnú postavu, ale zasadil ju do divokého obdobia ilegality 90. rokov 20. storočia.

Toto je samozrejme neúplný zoznam popkultúrnych diel, kde sa objavuje jedna výraznejšia postava veksláka alebo veksláckej skupiny. Nie je však predmetom tejto práce pokúšať sa o reflexiu každého televízneho, filmového alebo beletristického počinu, v ktorom sa takáto postava objavila. Každopádne mnou zvolené príklady reprezentujú rôzne pohľady na tento spoločenský fenomén zastúpený aj v rôznych obdobiach ich vzniku. Je možné zovšeobecniť to, že vo všetkých spomínaných dielach je toto prostredie a postava veksláka zobrazovaná väčšinou negatívne alebo vyvrcholenie príbehu sa vždy postaví na stranu zákona. V každom prípade väčšina diel je napísaná uveriteľne ako spomínajú v rozhovoroch samotní narátori, preto si dovoľím z nich v tejto práci citovať.

2. Metodológia výskumu

Práca sa opiera prevažne o odbornú literatúru a terénny výskum, a tieto poznatky sú doplnené o tlač a o mediálne výstupy publikované prevažne po roku 2005³² a čiastočne aj o archívny materiál. V terénnom výskume bola využitá metóda orálnej histórie, ktorú považujem pri tejto výskumnej téme za jednu z najrelevantnejších, a to z toho dôvodu, že aj keď sa jednalo o nelegálnu činnosť, tak nielenže sa nedochovali iné písomné materiály než tie z vyšetrovacích spisov, vládnych a ďalších nariadení vzťahujúcich sa k tomuto typu trestnej činnosti, ale je aj málo pravdepodobné, že nejaké iné písomné materiály, hlavne vytvorené priamo aktérmi, vôbec kedy vznikli. Je to hlavne z toho dôvodu, že v prípade odhalenia tejto činnosti bezpečnostnými zložkami by to boli kompromitujúce materiály pro osoby, ktorých by sa tento prípadný materiál dotýkal. Preto nielenže som v priebehu svojho výskumu nenarazila na to, že by vznikali nejaké písané dohody v prípade väčších „obchodných transakcií“, ale nevznikala ani žiadna korešpondencia alebo denníkové záznamy. Ako aj rezonovalo všetkými rozhovormi, tieto obchodné styky prebiehali na základe ústnej dohody.

Preto je táto diplomová práca postavená predovšetkým na orálnohistorických rozhovoroch s narátormi, ktorí súhlasili s poskytnutím svojho príbehu na dopredu komunikovanú tému. Mojm cieľom je podať v tejto práci iné svedectvo a trochu iný pohľad na tento fenomén ako výskumy vychádzajúce najmä z archívnych materiálov, napríklad tie z pera Adama Havlíka. Nechcem sa v tejto práci voči nemu a jeho práci vymedzovať alebo popierať jeho závery, naopak. Chcem ponúknuť ďalší pohľad aj na tých aktérov, ktorí nemuseli prísť do kontaktu s políciou kvôli svojej vedomej nelegálnej činnosti, a nie len čerpať z existujúcich spisov bezpečnostných zložiek, ktoré ľudí venujúcich sa vekslovaniu vykresľujú výhradne ako kriminálnikov. Chcem ich predstaviť ako ľudí, ktorí boli súčasťou spoločnosti a, ako sa aj z rozhovorov ukazuje, v nej mali v svojej pevnej postavenie. Pritom nechcem popierať protiprávnosť ich činov, len ju nechcem zdôrazňovať ako základný a samozrejmy prvok spojený s týmto druhom zárobkovej činnosti.

³² Kedy niektoré denníky a časopisy spustili digitálnu verziu svojho obsahu, a ktorý je stále dostupný na ich webových stránkach.

2.1 Výber a kontaktovanie narátorov

Výberu a kontaktovaniu narátorov predchádzalo naštudovanie si literatúry, ktorá sa viazala k československému prostrediu vekslákov, takže predovšetkým texty Adama Havlíka a text od Pauliny Bren, ktorý je súčasťou publikácie *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. Ani v jednom texte sa nehovorilo o žijúcich aktéroch, pretože boli ladené skôr obecné.³³ Ďalej som dôkladne preštudovala články nachádzajúce sa na internetu, a to publikované ako u seriózných denníkov, tak aj bulvárne či dezinformačne weby.

Keď som tento prvotný prieskum robila, zistila som, že nie je možné sa ani priblížiť a pokúsiť sa osloviť narátorov podľa nejakého určitého kľúča, prípadne sa pokúsiť vytvoriť akúsi reprezentatívnu vzorku, pretože žiadne oficiálne štatistické údaje, mapujúce občanov, ktorí sa za socializmu venovali obchodu v prostredí neoficiálnej ekonomiky neexistujú. Takže nebolo možné ani stanoviť nejakú reprezentatívnu vzorku ani na základe demografických údajov a ani na základe škále činností, ktorým by sa veksláci venovali. Niet žiadnych pochybností, že najväčšie centrá nelegálneho obchodu a vekslovania boli zároveň aj najväčšie mestá federácie. Aj keď sa v súvislosti s veksľáctvom nehovorí príliš o regiónoch, napriek tomu sa ukazuje, že tento fenomén prenikol aj tam. Stretla som sa aj s názorom, že na prekvitajúcom čiernom trhu sa podieľali všetci občania Československa. Považujem za nutné doplniť, že pokiaľ by to bola pravda, tak drvivá väčšina z nich pasívne. Pravda však je, že ak by nebol dopyt, tak by nebola ponuka a čierny trh by nerástol.

Keď som si zvolila túto tému diplomovej práce, tak som vôbec nevedela, čo od toho môžem očakávať a ako budem hľadať, a hlavne oslovovať potenciálnych narátorov. Zo začiatku som si myslela, že žiadnych bývalých vekslákov a priekupníkov nepoznám, a ani moje najbližšie okolie nie. Táto domnienka sa mi následne takmer potvrdila a prostredníctvom rodinných známostí som si takto dohodla rozhovor len s jedným narátorom.

Pôvodne som teda žiadnych vekslákov, priekupníkov ani kšeftárov nepoznala. Počas prvotného prieskumu medzi článkami publikovaných z online médií, som

³³ Výnimkou je článok Adama Havlíka o bratislavskom „bonovom kráľovi“ Jozefovi Zelíkovi, ale ako sa aj v samotnom texte píše, Zelík zomrel v roku 2005 za nejasných okolností v holandskom väzení. In: HAVLÍK, Adam: *Vzestup a pád „bonového krále“ Jozefa Zelíka. Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989*, str. 240, Securitas Imperii, 2017, č. 30/1, str. 224–243

väčšinou narážala na tie, ktoré vychádzali z rozhovorov s bývalými vekslákmi, ktoré boli v prevažnej väčšine anonymné. Objavila som aj niekoľko málo rozhovorov, ktoré síce anonymné neboli, dokonca sa v článkoch objavila aj fotografia osoby, ktorá rozhovor poskytla, uverejnené bolo však len krstné meno. Zamerala som sa hlavne na bulvárne weby, pretože som vychádzala z predpokladu, že pokiaľ je niekto ochotný na túto tému poskytnúť neanonymní rozhovor do tohto typu média a vyjsť tzv. s kožou na trh, tak by mohol súhlasiť aj s rozhovorom pre moju diplomovú prácu. Kontakt na týchto ľudí však neboli voľne dostupné, tak som oslovila 3 najväčšie bulvárne redakcie³⁴ na českom trhu. Dve z oslovených redakcií na moju žiadosť nezareagovali vôbec a od tretej mi prišla odpoveď, že osoba, ktorú som v mojej žiadosti spomenula³⁵ poskytuje rozhovor exkluzívne len ich redakcii. Pokúsila som sa skontaktovať aj niektoré ďalšie redakcie, aj regionálne, u ktorých som našla, že publikovali aspoň jeden rozhovor na túto tému, ale odpoveď som dostala len redakcie webu Parlamentní listy, konkrétne od dvoch redaktorov.

V prvotnej fázy výskumu som narazila na publicistickú reláciu Retro Českej televízie, ktorej jedna časť bola venovaná práve vekslákovi³⁶. Vystúpil v nej účinkujúci pochádzajúci z Jablonca nad Nisou, kde aj prevádzkoval svoju vedľajšiu, a v čase štátneho socializmu nelegálnu, činnosť a otvorene na túto tému hovoril. S týmto narátorom, V. N., sa mi podarilo skontaktovať na sociálnej sieti Facebook, kde v krátkom časovom horizonte odpísal na moju žiadosť o rozhovor a prosbu o pomoc s kladnou odpoveďou. Prvý rozhovor sme nahrávali asi 10 dní po oslovení. Bohužiaľ, zariadenie, na ktoré som rozhovor nahrávala, malo technickú chybu a záložné som nepoužila, takže tento rozhovor musel byť nahraný opakovane.

Následne som získala telefonický kontakt na jeho kamaráta a bývalého „obchodného partnera“, s ktorým v 80. rokoch prevádzkovali spoločný biznis, ktorý s rozhovorom taktiež súhlasil, pravdepodobne z dôvodu, že bol najprv oslovený svojím kamarátom a až potom mnou. V tento moment som si myslela, že získavanie

³⁴ Boli to: www.blesk.cz, www.extra.cz a www.ahaonline.cz

³⁵ Túto konkrétnu osobu som vo svojej prosbe uviedla ako príklad. Email, ktorý som redakciám rozoslala bol formulovaný v obecnej rovine.

³⁶ Jak si veksláci žili? – Retro – iVysílání – Česká televize. *Česká televize*. [online]. Copyright © (cit. 25. 6. 2019). Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10176269182-retro/209411000360032/obsah/301841-jak-si-vekslaci-zili>

narátorov už bude jednoduchšie a nastane tzv. efekt snehovej gule³⁷. Stal sa však pravý opak a v tomto momente som sa na istú dobu ocitla na mŕtvom bode v úspešnom kontaktovaní ďalších narátorov pre túto diplomovú prácu.

Ďalší narátor, s ktorým sa mi podarilo skontaktovať cez rodinné kontakty bol A. M. z Nových Zámkov. Ten s rozhovorom súhlasil, pravdepodobne vďaka rodinnej známosti. Na rozdiel od dvojice z Jablonca nad Nisou sa s týmto narátorom uskutočnil len jeden rozhovor, jednak z toho dôvodu, že pracuje v zahraničí, ale aj preto, ako sa ukázalo u predošlých narátorov, rozhovory koncipované ako životopisné interview neboli úplne funkčné. Narátori nemali záujem hovoriť o svojom súkromí a túto časť rozhovoru sa pokúšali čo najrýchlejšie uzavrieť, preto som musela prejsť na tematické otázky, ktoré sa v druhom rozhovore významnejšie nerozvinuli.

Pre väčšiu relevanciu svojho výskumu som usúdila, že potrebujem získať narátorov, ktorí pôsobili vo veľkých mestách vtedajšieho Československa, kde koncentrácia ľudí pohybujúcich sa na poli neoficiálnej ekonomiky bola najväčšia, teda v Prahe a Bratislave. V Bratislave sa do značnej miery toto prostredie v 90. rokoch minulého storočia pretransformovalo buď v dnes úspešných podnikateľov alebo v podsvetie, pričom mnoho z nich je buď po smrti, vo výkone trestu alebo sa k svojej minulosti nepriznáva. Zamerala som sa preto viac na Prahu, ktorá bola v 80. rokoch, v najväčšom rozkvetu vekslovania, aj najturistickejším miestom Československa.

Aj napriek pomerne veľkému množstvu vekslákov, ktorí v Prahe pôsobili, bolo zdĺhavé potenciálnych narátorov vyhľadať a osloviť. Najčastejšie som sa neformálne stretla s ľuďmi, ktorí mi potvrdili, že nejakých bývalých vekslákov poznajú, ale napriek tomu tieto schôdzky dohodnuté modelom „známy známeho pozná“ pre mňa skončili neúspešne. Dôvody boli dva: buď bolo neúspešné samotné kontaktovanie potenciálneho narátora alebo sa oslovení vyjadrili, že nechcú na túto hovoriť na záznamové zariadenie. V dvoch prípadoch rozhovor neprebehol kvôli časovej vyťažnosti oslovených.

Nakoniec sa mi podarilo skontaktovať sa a dohodnúť rozhovor s dvomi narátormi, ktorí sa venovali vekslovaniu v Prahe. V oboch prípadoch ma na nich odporučil jeden oslovený, s ktorým som sa na nahrávaní rozhovoru nedohodla.

³⁷ HENDL, Jan: *Kvalitatívny výzkum*. Praha 2005, str. 154

Pôvodne som sa s týmto osloveným stretla opakovane, dokonca sa zaujímal aj o vedúceho mojej diplomovej práce, o pána prof. Miroslava Vaňka, a keďže bol voči mne podozrievavý a necítil sa komfortne pri predstave, že by mal byť náš rozhovor o veksláctve zaznamenávaný, prebehlo aj spoločné stretnutie s prof. Vaňkom. Sprostredkovaním tohto stretnutia som si však aspoň čiastočne jeho dôveru získala, ale aj napriek tomu sa rozhodol mi rozhovor neposkytnúť, ale ponúkol mi kontakty na svojich známych, ktoré si myslel, že by pre mňa boli užitočné.

V rámci získavania kontaktov na potencionálnych narátorov som zverejnila výzvu aj na sociálnej sieti facebook, a prostredníctvom nej ma kontaktoval ďalší narátor P. C., ktorý sa síce vekslovaniu nevenoval, ale profesiou bol colníkom na slovensko-maďarskom hraničnom priechode a po roku 1989 sa dostal do vysokých pozícií v colnej správe na Slovensku. Spájala ma s ním naša spoločná známa, a ponúkol sa, že by mi rozhovor na tému veksláctva mohol poskytnúť, keďže, aj keď stál na druhej strane barikády, sa s vekslákmi stretával počas výkonu svojej práce. Tento rozhovor však považujem skôr za doplnkový. P. C. v súčasnosti pôsobí ako novinár na voľnej nohe.

Pokiaľ by som to zhrnula, tak zo šiestich narátorov, ktorých sa mi podarilo úspešne skontaktovať a nahrať rozhovor je päť mužov a jedna žena, dvaja žili a pôsobili v severočeskom Jablonci nad Nisou, dvaja v Prahe a dvaja v Nových Zámkoch na Slovensku, pričom jeden z narátorov žijúcich v Nových Zámkoch nebol súčasťou prostredia čierneho trhu, napriek tomu jeho poznatky a postrehy boli pre mňa veľmi cenné. Generačne majú všetci okolo šesťdesiat rokov a ich vekslácko-obchodná činnosť spadá hlavne do obdobia 80. rokov minulého storočia, u niektorých dokonca už do druhej polovice 70. rokov.

Kontaktovanie prebehlo prevažne prostredníctvom telefonického oslovenia, v jednom prípade cez sociálnu sieť Facebook. Potenciálnych narátorov som sa pokúšala osloviť aj cez email, s týmito ale rozhovory nakoniec uskutočnené neboli. Považujem to skôr za zhodu okolností než za nejakú problematickosť spôsobu kontaktovania, keďže sa jednalo o súkromné emailové adresy.

Už pri počiatkoch oslovovaní narátorov som si uvedomovala možné úskalia tejto témy z etického hľadiska³⁸, a preto som iniciatívne každému potenciálnemu narátorovi ponúkla možnú anonymizáciu rozhovoru a jeho autorizáciu. Činila som tak vždy v úvode oslovenia a vo všetkých spôsoboch oslovenia, teda jednak písomne, prostredníctvom emailu či sociálnej siete alebo formou telefonického rozhovoru. Obe možnosti všetci oslovení odmietli, dokonca aj tí, s ktorými rozhovor nakoniec neprebehol. Nezaznamenala som, že by ktorýkoľvek z oslovených možnosť anonymizácie rozhovoru vôbec zvažoval a ani žiadny narátor, s ktorým rozhovor prebehol, dodatočne o anonymizáciu alebo autorizáciu rozhovoru nepožiadaval. Mala som tak formálne voľné ruky a s rozhovormi som mohla pracovať bez akýchkoľvek obmedzení zo strany narátorov. Napriek tomu som ako bádatel' pociťovala veľkú zodpovednosť ako s rozhovormi v práci naložiť a či neanonymizovať niektoré state, kde narátorov citujem. K tejto dileme ma priviedol práve spomínaný problém s prvým rozhovorom ako životopisným interview, ktorý sa ukázal ako nefunkčný. Po úvahách som sa nakoniec rozhodla anonymizovať všetky rozhovory pre citlivosť danej témy. Pri ďalšej analýze a porovnávaní výpovedí sa ukázalo ako nepodstatné a v tomto prípade nijak nutné výpovede spájať s osudmi konkrétnych ľudí tak, aby boli dohľadateľní alebo na základe rozhovoru identifikovateľní.

Rovnako som pri oslovovaní jednotlivých narátorov zmienila aj Informovaný súhlas³⁹ na spracovanie a sprístupnenie osobných a citlivých údajov ako neoddeliteľnú súčasť procesu nahrávania rozhovoru, ktorý má ochrániť predovšetkým narátora, a dodala som, že práve v tomto dokumentu si môžu nastaviť svoje podmienky spolupráce. Pri samotnom podpise každého Informovaného súhlasu narátori nemali žiadne špecifické požiadavky a v niektorých prípadoch ma ani nenechali dohovoriť, čo všetko samotný dokument obsahuje a hneď sa ma spýtali, na ktorom mieste to majú podpísať. Zároveň som ešte hneď na začiatku ponúkla osloveným informačné stretnutie, na ktorom by som im mohla ešte detailnejšie vysvetliť ako samotný rozhovor prebieha, ako Informovaný súhlas vyzerá a mohla by som im na nej zodpovedať všetky otázky, ktoré by na mňa mali ohľadne zámeru diplomovej práce

³⁸ Téma etiky výskumu sa budem hlbšie venovať v samostatnej podkapitole.

³⁹ Dokument, ktorý musí každý narátor podpísať, aby bolo možné rozhovor nahráť, pracovať s informáciami obsiahnutými v rozhovore a rozhovory aj archivovať. Dostupný na: <https://ohsd.fhs.cuni.cz/OHSD-66.html>

a samotného rozhovoru. Túto možnosť využili len dvaja z oslovených, pričom s jedným z nich sme sa nakoniec na rozhovore nedohodli.

Ak by som mohla zhodnotiť spôsob ako prebiehalo odmietnutie zo strany oslovených, tak vo väčšine prípadov, kedy komunikácia za týmto účelom dopadla pre mňa neúspechom bolo v drvivej väčšine prípadov od „sprostredkovateľov“, teda od ľudí, ktorí sa veksláctvu nevenovali, ale prisľúbili pomoc s oslovovaním potenciálnych narátorov. Čo sa ale týka priamych odmietnutí, tak toto bolo väčšinou odôvodnené obavou zo zberu kompromitujúcich materiálov alebo že zadanie k tejto diplomovej práci nepochádza z akademického prostredia. Vo všetkých prípadoch som sa osloveným snažila zdôvodniť a vysvetliť môj zámer, prečo som sa rozhodla túto tému spracovať ako záverečnú prácu. Aj napriek tomu, že rozhovory nakoniec neprebehli sa domnievam, že som si dôveru týchto oslovených ľudí získala, pretože som dostala kontakt na ďalších známych, ktorí s rozhovorom súhlasili a v ďalších troch prípadoch táto možnosť ostala otvorená.

Táto výsledná vzorka narátorov ukazuje, že to neboli len muži, ktorí boli do tohto procesu šedej ekonomiky a čierneho trhu zapojení, ale účastníci sa ho aj ženy, aj keď je potreba dodať, že v nepomernej menšine. Moja vzorka narátorov do istej miery narušuje stereotyp a predstavy o tom, kto sa na tomto systéme podieľal. Aj keď takmer vo všetkých rozhovoroch mi moji mužskí narátori povedali, že so žiadnou ženou veksláčkou priamo do styku neprišli a roly žien v tejto sfére zhodne zhodnotili, že boli skôr priateľkami vekslákov alebo „*holky pro pobavení*“⁴⁰. Prípadne sa o nich vyjadrili ako o volavkách, ale ani jeden narátor žiadnu takúto konkrétnu situáciu alebo vzťah nepopísal. Len jeden narátor zmienil, že poznal ženu, ktorá úspešne predávala dovážaný tovar, alebo prípad, kedy sa ženy využívali na pašovanie tovarov rôzneho druhu. Avšak aj tento narátor odmietol, že by vedel o ženách akokoľvek zapojených do pouličného predaja valút a bonov.⁴¹

Pre svoj výskum som sa pokúsila získať aj rozhovor s Radkom Johnom, scenáristom filmu *Bony a klid*⁴², ktorý materiál pro tento scenár zbieral aj tým spôsobom, že sa stretával so skupinou vekslákov a využil metódu pozorovania. Ja som túto metódu využiť nemohla, preto ma zaujímal jeho pohľad a prístup ako bol

⁴⁰ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová, dne 20. 3. 2019

⁴¹ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová, dne 10. 6. 2019

⁴² *Bony a klid* [film] Režie: Vít Olmer. Československo, 1987

prijímaný a ako pozorovanie prebiehalo. V historiografii je metóda pozorovania bežnou súčasťou výskumov, pokiaľ je možné ju uskutočniť. Jan Hendl rozlišuje 4 typy pozorovateľov⁴³:

1. Úplný účastník – stáva sa rovnoprávnym členom skupiny a trávi so skupinou väčšinu času. Členov skupiny neinformuje o svojej pravej totožnosti.
2. Účastník ako pozorovateľ – prijíma rolu rovnoprávného člena skupiny, ale účastníci si sú vedomí jeho totožnosti.
3. Pozorovateľ ako účastník – funguje skôr ako pýtajúci sa. Vykonáva svoju úlohu pozorovateľa, ale málo sa zúčastňuje diania v skupine. Ostatní si sú vedomí jeho totožnosti.
4. Úplný pozorovateľ – prijíma rolu vonkajšieho pozorovateľa. Ľudia obvykle pri tomto spôsobe nevedia, že sú pozorovaní.

Podľa tejto Hendlovej typológie by sa Johnovo pozorovanie dalo charakterizovať bodom č. 3. Ako sa aj sám vyjadril vo filme *Bony a klid – film o filmu*,⁴⁴ zber materiálu pro film *Bony a klid* bola preňho tá najzaujímavejšia práca. V zmienenom filme hovorí aj o tom ako sa vekslákom dostal prostredníctvom bývalého spolužiaka, ktorý ho naviedol. Spomína aj, že vôbec neskrýval zámer, že zbiera materiál na napísanie filmového scenára, preto je možné usúdiť, že fungoval ako pozorovateľ – účastník a materiál zozbieral na základe rozhovorov s priamymi účastníkmi. Radka Johna som sa pokúsila niekoľkokrát skontaktovať, emailom aj telefonicky, ale neúspešne. Preto som nemala možnosť sa hlbšie dopýtať konkrétne na formu zberu informácií a prípadne či sa spočiatku stretol s odmietavým prístupom. Aj keď tento materiál zbieral na iný než vedecký účel, predpokladala som, že jeho pohľad mohol obohatiť moje poznanie.

Podobne svoj zber dát uskutočňoval aj spisovateľ Pavel Frýbort, ktorý je autorom knižnej trilógie *Vekslák*⁴⁵, aj keď len prvý diel bol napísaný, publikovaný a aj jeho dej sa odohrával pred revolúciou roku 1989. Pavel Frýbort zomrel v roku 2007,

⁴³ HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum*. Praha 2005, str. 196

⁴⁴ Bony a klid – Film o filmu – YouTube. *YouTube* [online]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=wqTv4Zqmtx8>

⁴⁵ Vekslák, 1988 (1. diel), Vekslák 2 aneb malý český bordel, 1993 (2. diel), Vekslák 3 – A po nás potopa, 1995 (3. diel)

ale podarilo sa mi telefonicky skontaktovať s jeho manželkou. Tá mi telefonicky potvrdila, že pri písaní tejto trilógie vychádzal jednak zo skutočných existujúcich spisov bezpečnostných zložiek, ale tiež sa stretával so skupinou vekslákov a viedol si zápisník, kde si zaznamenával všetky poznatky a príbehy, ktoré mu boli porozprávané. Paní Frýbortovú som poprosila, či by mohla nahliadnúť do týchto zápisníkov, pokiaľ ich ešte má. Bohužiaľ, tieto zápisníky nenašla a bolo mi povedané, že sa pravdepodobne vyhodili. Ako som teda aj naznačila vyššie, písomné materiály k tejto téme, mimo záznamy bezpečnostných zložiek, takmer nevznikali, a aj to málo, čo mohlo vzniknúť v dobe prekvitajúceho veksláctva sa nedochovalo. Preto považujem metódu orálnej histórie za nevyhnutnú pri skúmaní tohto fenoménu, aby ho bolo možné pochopiť v širšom pohľade, než v akom ho popisujú dobové materiály.

2.2 Charakter a priebeh rozhovorov

Celkovo som nahrála 8 rozhovorov, pričom 6 bolo nahraných na území Českej republiky a dva na Slovensku. Väčšina z nich prebiehala na verejných miestach, najmä v miestnych kaviarňach, jeden rozhovor bol realizovaný u narátorky v práci a s jedným narátorom som nahrávala uňho doma, kde boli realizované 2 rozhovory. Do rozhovorov výrazne zasahované nebolo, väčšinou sa jednalo o dotaz personálu kaviarní alebo zazvonenie telefónu, ktoré vo väčšine prípadov narátori stlmili a v dvoch prípadoch hovory zdvihli a v ten moment som nahrávanie zakaždým prerušila. Každý rozhovor som realizovala osobne a ku každému stretnutiu som vypracovala protokol, v ktorom opisujem celý priebeh nahrávania rozhovoru, okolnosti, ktoré rozhovoru predchádzali ako oslovenie narátora a konkrétne dohodnutie podmienok stretnutia.

Všetky rozhovory začínajú úvodným slovom pýtajúceho sa⁴⁶, ktorým bola vždy ja ako autorka diplomovej práce, obsahuje meno narátora, dátum nahrávania, miesto nahrávania a meno pýtajúceho sa. V orálnej histórii sa rozlišujú 2 základné druhy rozhovorov⁴⁷:

1. životný príbeh (životopisné rozprávanie)

⁴⁶ V rámci ustálenej terminológie orálnej histórie sa v češtine používa dvojica pojmov tazatel – narátor. V slovenský jazyk nemá adekvátny ekvivalent slova „tazatel“ vo forme podstatného mena, preto v práci budem miesto tohto pojmu používať slovesné činné prídavné „pýtajúci sa“.

⁴⁷ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015, str. 139

2. interview (rozhovor)

Pôvodne som mala v pláne realizovať 2 rozhovory s každým narátorom, pretože som mala záujem zachytiť aj životopisné rozprávanie zúčastnených. V dvoch prípadoch, u narátorov z Jablonca nad Nisou⁴⁸, som skutočne tieto dva rozhovory nahrála, ale ukázalo sa to ako nefunkčný model, pretože po vyzvaní narátorov na začiatku rozhovoru, či by sa mohli predstaviť a niečo o sebe povedať, sa snažili z tejto výzvy „vykorčuľovať“ a venovať sa samotnej téme veksláctva, kvôli ktorej boli oslovení. Na moje otázky na rodinu, detstvo alebo školské roky síce ani raz odpovedať neodmietli, ale aj napriek tomu odpovedali skratkovito a len to najnutnejšie, a to aj na otázky typu „Čím ste chcel byť ako malý chlapec/teenager?“ alebo „Aké boli/sú Vaše koníčky?“.

Preto som sa u ďalších narátorov rozhodla pre pološtrukturované interview s biografickým úvodom⁴⁹ a bola som pripravená využiť situáciu, ak by som u nich vycítila, že by boli ochotní sa obsirnejšie podeliť o svoj životný príbeh, sa tejto príležitosti chytiť. Ukázalo sa však, že tento predpoklad, ktorý vyplynul zo skúseností s jabloneckou dvojicou sa naplnil aj u ďalších oslovených. Jeden narátor sa dokonca svojou odpoveďou vyhol aj tomuto biografickému úvodu, tak som sa v priebehu nahrávania rozhodla, že si nebudem vynucovať tému rozprávania, o ktorom na záznam hovoriť nechce, aj keď mimo nahrávanie bolo ochota rozprávať o svojom živote omnoho väčšia. Preto, ako som aj vyššie spomenula, sa rozhodla pre anonymizácie všetkých rozhovorov.

2.3 Vzťah pýtajúceho sa s narátormi

„Rola pýtajúceho sa je zatiaľ vo všetkých orálnohistorických príručkách popísaná ako postup zasväteného motivátora, profesionála zoznámeného so skúmanou problematikou, psychológa zvládajúceho nakloniť si „srdce dotazovaného“ aj partnera v rozhovore.“⁵⁰ Táto dôležitá úloha pýtajúceho sa naznačuje, že ten má obrovský vplyv na vytváranie historického prameňa, „priamo sa na ňom podieľa a svojim spôsobom ho aj ovplyvňuje“.⁵¹ Takže to znamená, že aj keď je narátor kľúčovou

⁴⁸ Narátori V. N. a M. V.

⁴⁹ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, str. 140

⁵⁰ Tamtiež str. 154

⁵¹ Tamtiež str. 154

osobou pre vznik a podobu orálnohistorického prameňa, samotný pýtajúci sa v ňom zohráva svoju úlohu nie len tým, aké kladie otázky, ale nemožno opomenúť jeho/jej osobnosť, preto sa v rozhovore odráža sa aj vzťah medzi týmito dvomi osobami. Priamy vplyv na to môže mať aj vek, pohlavie či spoločenská vrstva oboch aktérov rozhovoru.⁵²

Aj napriek všetkej snahe odstrániť rozdiely medzi pýtajúcim sa a narátorom, či už sa to týka generačného rozdielu alebo spoločenského postavenia, vždy bude medzi narátorom a pýtajúcim sa asymetrický vzťah⁵³. Ten plyní aj z toho, že pýtajúci sa prijíma spomienky a svedectvá od narátora v podstate darom a narátor zo sedenia odchádza v zásade „naprázdno“. S touto nerovnováhou som sa stretla tiež a snažila som sa to kompenzovať aspoň zapltením útraty, pokiaľ stretnutie prebehlo v kaviarni alebo reštaurácii. Vo väčšine prípadov to narátori odmietli, vrátane oslovených osôb, s ktorými samotné nahrávanie neprebehlo, ale absolvovala som s nimi informačnú schôdzku alebo krátke pozdravenie.

2.4 Práca s rozhovormi

Po každom nahrávaní som vždy v čo najkratšej dobe vytvorila záznam o priebehu rozhovoru. Tento protokol obsahoval všetky informácie o tom ako som získala kontakt na narátora, akým spôsobom prebiehalo oslovovanie, samotný priebeh rozhovoru, kde sú zachytené aj prípadné prerušenia nahrávania alebo výnimočný vstup tretej osoby do procesu nahrávania, miesto, kde sedení prebehlo a čas. Nikto z dotazovaných nepožadoval možnosť autorizovať rozhovor, preto som nerobila dôkladné prepisy rozhovorov, ale len niektoré časti, ktoré však zachycujú väčšinovú časť rozhovorov. Citácie v práci som sa snažila ponechať v nezmenenej podobe, vrátane nespisovných slov alebo vulgarizmov, skracovala som iba tie časti, kde sa kúsky viet alebo niektoré slová opakovali. Vynechanú časť citácie som označila tromi bodkami v zátvorke: (...). Činila som tak len v prípade, kedy rozprávač jednou alebo aj niekoľkými vetami odbočil od témy a následne sa k nej plynule, bez vyzvania vrátil.

⁵² TRUESDELL, Barbara: *Teorie a metodologie orální historie: Jak organizovat a vést orálněhistorické rozhovory*. In: MEMO, r. 2011, č. I, s. 11

⁵³ VANĚK, Miroslav: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha 2004, str. 58

Týmto spôsobom som vynechávala aj mená iných osôb, ktoré vo vybraných pasážach boli zaznamenané. Rozhovory, ktoré prebiehali v češtine som neprekladala.

2.5 Analýza a interpretácia rozhovorov

„Analýza (a tiež interpretácia) patrí medzi základné postupy a nevyhnutné nástroje pre historickú, ale tiež vedeckú prácu vo všeobecnosti. Jej cieľom je pochopiť a porozumieť zmyslu výpovede obsiahnutej buď v rozhovoroch osobne realizovaných v priebehu terénneho výskumu, alebo v nahrávkach, ktoré už boli vytvorené skôr a bádateľ si ich vyhládal v niektorom z archívov.“⁵⁴

Ako citácia vyššie naznačuje, analýza a interpretácia akýchkoľvek historických prameňov, nie len orálnohistorických, je veľmi dôležitá a je pridanou hodnotou vo vedeckých textoch, ktoré nie sú len vymenovaním faktov a za sebou nasledujúcich udalostí. Napriek tomu je potrebné si pri analýze a interpretácii orálnohistorických, ale aj iných naratívnych prameňov uvedomiť, že narátor v priebehu rozprávania podrobuje svoje spomienky vlastnej analýze a interpretácii.⁵⁵ Zjednodušene je teda možné tvrdiť, že historik v prípade orálnohistorických prameňov analyzuje a interpretuje to, čo už raz bolo analyzované a interpretované nositeľom spomienok a autorom rozprávania. Preto je dôležité mať vo výskume viac narátorov a možnosť ich tvrdenia a rozprávania porovnať medzi sebou, a ak je to možné, aj s ďalšími prameňmi a literatúrou pre zvýšenie validity výskumu.

Ako som už spománala v predchádzajúcich kapitolách práce, postup nahrávania dvoch rozhovorov s jednotlivými narátorom, prvý vedený ako životopisné rozprávanie, a druhý tematický ako pološtrukturované interview na danú tému, sa ukázalo ako nefunkčné. Preto som zvolila postup nahrávania jedného rozhovoru, pološtrukturovaného interview, kde som sa pokúsila prostredníctvom otázok pýtať narátorov tak, aby reflektovali hlavne svoj život a svoje skúsenosti. A to sa mi aj z veľkej časti darilo, aj keď nie úplne u všetkých. Polovica narátorov k tomuto štýlu rozprávania tiahla aj sama a nemala som pocit, že by som ich musela vyzývať, aby svoje skúsenosti reflektovali skrz svoje zážitky. Dvaja narátori skôr tiahli

⁵⁴ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, str. 182

⁵⁵ Tamtiež, str. 187

k všeobecnejšiemu rozprávaníu.⁵⁶ Takže aj keď boli ochotní veľmi otvorene opisovať vekslácke prostredie a prax, o svojich osobných skúsenostiach takto otvorene nehovorili.

Prekvapivo, tí istí dvaja narátori vo svojom rozprávaní reflektovali pomerne výrazne aj obdobie po roku 1989, najmä povestné 90. roky 20. storočia, ale prevažne z vekslácko-obchodného hľadiska. Nemala som u nich pocit, že by mi vyslovene nedôverovali, dokonca s jedným z nich som sa mimo záznam bavila aj o osobnejších záležitostiach, ale predpokladám, že to bola aj akási obcejšia nechuť hovoriť o svojom živote na záznam, a zároveň aj opatrnosť.

Napriek tomu pociťujem isté obmedzenia, ktoré mi nahrávanie len jedného rozhovoru prinášalo v následnej analýze a interpretácii. Túto skutočnosť som si uvedomovala po celou dobu práce s rozhovormi. Avšak, ako som sa už zmienila, keď samotní narátori nerefletovali fenomén veksláctva skrz svoje zážitky a skúsenosti, tak som sa ich snažila do tejto roviny naviesť prostredníctvom otázok, ktoré akcentovali osobní postoj narátora.

2.6 Etika výskumu

Veksláci, ako prevažne normalizačný fenomén Československa, bola veľmi špecifická vrstva obyvateľstva, ktorá vo veľkej miere pôsobila v socialistickom Československu mimo zákon. Preto okrom samotného výskumu je pre mňa otázka etiky kľúčová, a to ako aj z metodologického hľadiska, tak aj z pohľadu výskumníka s ambíciou prispieť s novými poznatkami. Zároveň som nechcela sklamať dôveru svojich narátorov, takže práve etika sa stala jednou veľkou metodologickou výzvou a všeobecne aj témou práce, ktorou som sa začala zaoberať už v priebehu fáze zberu materiálov a komunikácie s potenciálnymi narátormi. Veľmi som premýšľala, ako z tohto hľadiska tému uchopiť a ako pristupovať k jednotlivým osobám, s ktorými som sa iba neformálne stretla a aj s tým, ktoré mi darovali svoju skúsenosť a svoje spomienky užitočné pre moje bádanie .

Orálna história využíva za účelom poznávania nedávnej histórie už zo samej podstaty prácu so žijúcimi ľuďmi, pamätníkmi, ktorých svedectvá sú zaznamenávané

⁵⁶ Jedná sa o rozhovory s narátormi L. F. a P. C.

najčastejšie v podobe audiozáznamu. Preto je snahou nie len mojou, ale aj každého, ktorý túto metódu využíva (alebo si to aspoň myslí), aby si získal dôveru narátorov už na začiatku výskumu pri oslovovaní, v priebehu komunikácie alebo aj bezprostredne pred nahrávaním rozhovoru. Čo je však ešte dôležitejšie, výskumník by túto získanú dôveru nemal stratiť necitlivým a manipulatívnym zaobchádzaním s obsahom zaznamenaného svedectva, ale aj samotnou nahrávkou. Etika výskumu a legislatíva sú preto spolu s rozhovorom hlavným pilierom orálnej histórie.⁵⁷

Každý orálnohistorický rozhovor je akýmsi prienikom do súkromia narátora. Každý respondent musí byť dopredu oboznámený s témou výskumného projektu, pre ktorý je rozhovor realizovaný.⁵⁸ V prípade témy tejto diplomovej práce, je už samotný výber do istej miery problematický a komplikuje hľadanie narátorov, ich oslovovanie a, pokiaľ títo ľudia súhlasia, aj priebeh rozhovoru. Veľmi skoro po mojom rozhodnutí venovať sa veksláctvu, ktoré bolo skutočným fenoménom obdobia neskorého socializmu v Československu, som pochopila, že okrem výskumného zámeru a výskumných otázok, ktoré si vo vypracovaní tejto práce položím, sa mi veľmi zreteľne črtal aj ďalší, metodologický problém: budem oslovovať narátorov, ktorí jednali v rozpore s platnou legislatívou pred rokom 1989 a nejakým citlivým spôsobom budem musieť tieto rozhovory spracovať.

Ako píše Leena Rossi, pozícia pýtajúceho sa je vo všeobecnosti veľmi komplikovaná v orálnohistorických rozhovoroch, ale o to viac je zložitejšia, keď sa témou rozhovoru stane nelegálna činnosť narátora.⁵⁹ Ako ďalej zmienuje, orálny historik síce rieši podobné etické problémy ako „štandardný“ historik, ale emocionálny rozmer tohto stretnutia so skutočnou osobou pre orálneho historika je omnoho komplikovanejší než v rámci archívneho výskumu⁶⁰, kedy sa historik so skúmanou osobou „stretáva“ len prostredníctvom archiválií. Rossi v tomto článku rozlišuje dve situácie:

1. Kedy orálny historik cielene skúma staré, teda premlčané trestné činy.

⁵⁷ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*, str. 228

⁵⁸ Tamtiež, str. 160–163

⁵⁹ ROSSI, Leena: *Oral historian – neither moralizer nor informer*, str. 15-26; In: KURKOWSKA-BUDZAN, Marta; ZAMORSKI, Krzysztof (Eds.): *Oral History. The Challenges of dialogue*, Amsterdam / Philadelphia 2009, str. 16

⁶⁰ Tamtiež, str. 16

2. Kedy sa bádateľ vôbec nevenuje téme, ktorá je spojená s trestnou činnosťou, ale narátor, či už úmyselne alebo náhodne, nečakane odhalí alebo naznačí trestnú činnosť.

V prípade výskumu tejto diplomovej práce to je prvá z vyššie spomenutých situácií, ktorú Rossi vo svojom texte reflektuje, kedy som s jednotlivými narátormi hovorila o činnosti alebo činnostiach, ktoré boli pred rokom 1989 kriminalizované⁶¹, aj keď v práci práve trestnoprávny rozmer veksláctva neakcentujem. Tento prístup Rossi považuje za ten jednoduchší a najväčší problém, alebo možno výzvu, vidí v tom ako presvedčiť ľudí, ktorí sa v minulosti krátkodobo alebo dlhodobo venovali nelegálnej činnosti, zúčastniť sa výskumu a poskytnúť svoje svedectvo a spomienky pre vedecké účely.⁶² Rossi vo svojom texte popisuje ako pri svojom orálnohistorickom výskume, ktorý sa týkal pašovania alkoholu, mala pocit, že tí ľudia sú neochotní o tejto problematike hovoriť, pretože sa obávali toho, že by ich odsúdila, ale akonáhle si ich získala a presvedčila ich, že z jej strany toto nehrozí, tak sa oslovení rozhovorili.

S podobnou reakciou som sa tiež stretla, keď som oslovovala niektorých potenciálnych narátorov. V jednom prípade mi však oslovená osoba od začiatku prejavovala veľkú nedôveru a pochybnosti jednak k mojej osobe, úmyslom prečo som si zvolila práve túto tému, dokonca padla otázka, kto by mohol byť zadávateľom témy tejto práce. Bola som označená za „dokonalú volavku“, ktorá pôsobí dôveryhodne zjavom (vrátane pohlavia), má status študenta a je občiankou iného štátu, ale ktorá zbiera kompromitujúce materiály. S týmto osloveným som sa neformálne stretla dvakrát, z toho v jednom prípade aj za účasto vedúceho diplomovej práce prof. Miroslava Vaňka v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie. Pri oslovovaní a komunikácii s týmto osloveným som sa dopustila aj chýb, napríklad zaslaním okruhov tém, o ktorých som sa chcela pri nahrávaní rozhovoru baviť. Problémom nebolo samotné zaslanie okruhov, ale formulácia niektorých otázok, ktoré som využívala ako pracovnú pomôcku pri vedení rozhovorov. Neuvedomila som si v tom čase ako by mohli na osloveného pôsobiť.⁶³ Napriek tomu tento oslovený sa so mnou opakovane stretol, bol ochotný slušne komunikovať a aj keď sme sa na rozhovore

⁶¹ Niektoré trestné činy však ostali nelegálnymi aj po roku 1989, napríklad pašeráctvo.

⁶² ROSSI, Leena: *Oral historian – neither moralizer nor informer*, str. 17

⁶³ Ako príklad uvediem otázku „Čo robili Vaši rodičia?“ alebo „Aká bola Vaša motívácia začať s vekslaním?“. Pri spätnom pohľade sa celkom jasne črtá, že takáto formulácia otázok môže pôsobiť ako pokus o výsluch a nevzbudzuje veľkú dôveryhodnosť.

nakoniec nedohodli, tak mi poskytol ďalšie kontakty na ľudí, s ktorými som sa na rozhovoroch dohodla a aj ich zrealizovala.

Napriek tomu som ale premýšľala nad tým, že pokiaľ by nastala situácia, že by som sa od niektorého narátora dozvedela informácie, ktoré nemali patriť mojim ušiam a už vôbec nie na audionahrávku, ako by som sa mala zachovať. Samozrejme by to záležalo na druhu informácie, z ktorej by mohlo vzniknúť etická aj ľudská dilema. Našťastie k takejto situácii nedošlo, a to ani pred a ani po nahrávaní rozhovoru, takže som sa so situáciou, ktorú Rossi popisovala ako druhý prípad, nebola nútená vysporiadať ani z etického ani z metodologického hľadiska.

Ďalšou etickou dilemou v rámci výskumu sa stalo to, či porovnávať svedectvá narátorov z rozhovorov s archívnymi prameňmi vytvorenými bezpečnostnými zložkami. Inými slovami, či pracovať aj s materiálom, pokiaľ by nejaký existoval, ktorý by bol uložený v Archívu bezpečnostných zložiek. V tomto prípade mi odhodlanie bádateľa hovorilo, že určite by som mala pracovať so všetkými dostupnými materiálmi. Na druhej strane, o tejto myšlienke, že by som po ich osobe pátrala aj v archívnych materiáloch pochádzajúcich zo zdrojov bezpečnostných zložiek, som narátorov dopredu neinformovala.

Učinila som pokus a dala v Archíve bezpečnostných zložiek preveriť existenciu záznamov o narátorovi, ktorí otvorene hovoril i o tom ako bol políciou vyšetrovaný, ale v odpovedi mi bolo oznámené, že v Archívu bezpečnostných zložiek bol nájdený len jeden záznam, a to z Knihy väzieb Okresní správy SNB. Navyše som sa obávala aj toho, že by som prípadné záznamy mohla napríklad z neúplne dochovaného spisu interpretovať nesprávnym, zavádzajúcim, prípadne nevedome manipulatívnym spôsobom. Preto som sa rozhodla, že po žiadnych záznamoch týkajúcich sa narátorov, ktorí boli ochotní mi poskytnúť rozhovor, pátrať nebudem, pričom hlavným dôvodom je skutočnosť, že som ich o tom neinformovala pred alebo po nahrávaní rozhovoru. Navyše, čo je rovnako dôležitým argumentom, ani jeden z narátorov nezastával verejnú funkciu pred rokom 1989 a ani po ňom. Istou výnimkou je narátor V. N., ktorý mi ukázal dokument o rozsudku, dovolil mi ho si odfotiť a použiť aj vo svojej práci v anonymizovanej verzii.

Trestnoprávna analýza a interpretácia vekslovania v tejto práci zahrnutá nie je, aj keď všetci narátori mi popisovali svoje skúsenosti a praktiky veľmi otvorene.

Chcem sa však vyvarovať toho, aby skutočnosť, že v diplomovej práci nie je zahrnutá kapitola analyzujúca trestnoprávnu činnosť jednotlivých narátorov, nebolo tejto práci vyčítané. Nie je mojím zámerom ospravedlňovať tieto skutky alebo ich akokoľvek bagatelizovať. Považujem za dôležité, aby bolo uvedené, že aj keď niektoré činnosti, ktorých sa dopúšťali, boli vyškrtnuté po roku 1989 z trestného zákonníka, najmä § 117, trestný čin špekulácie, tak v čase, kedy túto činnosť vykonávali to bolo v rozpore s vtedajšou legislatívou jednalo sa o dobrovoľné a vedomé rozhodnutia, o čom aj sami narátori otvorene hovoria. Takto o tom napríklad hovorí narátorka, ktorá sa v tomto svete pohybovala takmer celé 80. roky a nedostala sa do konfrontácie s bezpečnostnými zložkami:

„No a všetko to bolo tajné, museli sme si dávať bacha hrozného, pretože to si každú chvíľku bola jednou nohou v base, hej? (...) Bolo to aj nebezpečné, koľkokrát sme sa fakt báli, pretože keby ma boli chytili, prichytili nejakí policajti a niekto niečo, no tak to nie je sranda. Alebo keby tam niekoho nastrčili, tak fakt sme to museli robiť hodne opatrne.“⁶⁴

Zvyčajne vo výskumoch nie je porovnávanie archívnych materiálov s rozhovormi takou veľkou etickou dilemou. Keďže ale samotný predmet môjho výskumu je nelegálna činnosť, tak som sa rozhodla pre nevyhľadávanie a následnú prácu s prípadnými archívny materiálmi a zvoliť prístup rešpektu súkromia voči narátorom, nestratiť tak vybudovaný vzťah a dôveru, pokiaľ sami nebudú iniciovať mi ukázať alebo ma naviesť k nejakým úradným zdrojom ako to bolo v prípade narátora N.V.

Indíciou pre tento krok mi bolo aj to, že aj keď narátori boli ochotní otvorene hovoriť o skúsenostiach s obchodom v prostredí šedej ekonomiky socialistického Československa, tak už boli omnoho menej ochotní so mnou zdieľať svoje životné osudy a cesty. Takže pri počiatočných pokusoch postupovať štandardnou metodológiou orálnej histórie⁶⁵ som tento prístup musela prehodnotiť. Dokonca aj pri ďalších narátoroch, s ktorými som nahrávala len pološtrukturované interview, po počiatočnej výzve v rozhovore, či by sa nepredstavili a nepovedali niečo o sebe, tak

⁶⁴ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dne 5. 6. 2019

⁶⁵ 1. rozhovor je vedený ako životopisné rozprávanie a 2. ako pološtrukturované interview

hovorili len niekoľko málo minút aj to veľmi obecné, a jeden narátor sa dokonca tejto otázke vyhol úplne.

Aj Havlík vo svojej knihe otvoril tému etiky výskumu, pretože niektoré študované archívne materiály, z ktorých vo svojej práci čerpal, sa týkali ešte žijúcich aktérov. Nakoniec sa však rozhodol tieto osoby neanonymizovať.⁶⁶ Jeho prístupu rozumiem, avšak upozorňujem na ten významný rozdiel, že on sa s aktérmi spisov osobne nestretol a nevedol s nimi rozhovor, preto v tomto prípade nie je prítomný ten ľudský rozmer a zodpovednosť voči osobe ako pri práci s orálnohistorickými prameňmi. Avšak tým nespochybňujem jeho zodpovedný prístup k práci s archiváliami a ich ďalším spracovaním.

Na záver tejto podkapitoly dodám, že aj keď nebol predpoklad, že by som v prípadných materiáloch, ktoré by sa nachádzali v Archíve bezpečnostných zložiek našla niečo, čo by mohlo byť pre niekoho z narátorov kompromitujúce, tak aj podľa spôsobu komunikácie a ochoty sa baviť o veksláctve a osobných skúsenostiach som sa rozhodla dať prednosť tomuto postupu, ktorý je postavený na etike a morálnom aspekte. Aj preto, že žiaden z nich nevyslovil požiadavku autorizácie ani ústne ani v informovanom súhlase.

Ako aj píše Vaněk a Mücke v knihe *Třetí strana trojúhelníku*, jedným z pravidiel, ktoré vytvorila Americká asociácia orálnej histórie (OHA) je „zodpovednosť pýtajúceho sa (inštitúcie) voči narátorovi“, z ktorej vyplýva, „že medzi zásadné povinnosti pýtajúceho sa patrí nutnosť dôkladné zoznámenie autora s účelmi, cieľmi a postupmi orálnohistorického výskumu, do ktorého prispieva svojim príbehom“.⁶⁷ Ja som neoznámila narátorom, že by som hľadala ďalšie informácie o ich osobe a minulosti v archívnych záznamoch, keďže som bola, a doteraz som presvedčená, že by som tým stratila ich dôveru hneď na začiatku alebo vyvolala isté pochybnosti. Preto verím, že v tomto výskume, možno viac než v iných, je „jednou

⁶⁶ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 28 – 29

⁶⁷ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015, str. 230

z nejdôležitejších etických zásad vedenia orálnohistorického výskumu rešpekt k narátorovi ako darcovi životného príbehu.“⁶⁸

Viem, že na tomto mieste by mi mohla byť vytknutá autocenzúra mojej role ako aj autocenzúra narátorov počas nahrávania rozhovoru. S týmto vedomím som však celú prácu následne písala a viem o tejto, možno slabšej stránke. V opačnom prípade ak by som zvolila prístup tvrdého zberu všetkých osobných dát a práce s nimi, nemusela, z rôznych dôvodov, vôbec vzniknúť.

2.7 Východiská autorky

Na záver tejto metodologickej kapitoly ešte v krátkosti priblížim svoj pohľad ako autorky práce k téme, ktoré v určitom období, a možno hlavne pre určitú generáciu budila nemalé kontroverzie.

Ja, ako ponovembrové dieťa, som so socialistickou érou v Československu spojená len prostredníctvom rozprávania a spomienok od blízkych a známych, ktorí si tú dobu pamätajú, odborných textov alebo beletrie. To znamená, že toto dejinné obdobie je pro mňa tak trochu nepredstaviteľné a keď o ňom premýšľam a píšem, tak to stojí nemalú námahu, aby som život v čase uzavretých hraníc a ekonomického nedostatku dokázala pochopiť. I keď sa však toto môže zdať ako mojim nedostatkom, nahliadať na dobu tak nedávnu a ešte živú, a pritom na ňu nemať jedínú spomienku, tak ja to naopak považujem za svoju výhodu. Som vďačná, že som sa narodila a vyrastala do slobodnej a demokratickej spoločnosti⁶⁹, ale nálady, vášne, emócie aj spory týkajúce sa Nežnej revolúcie a rozdelenej republiky Václavom Klausom a Vladimírom Mečiarom ma minuli. Narodila som sa do sveta, ktorý je teraz, so všetkými plusmi a mínusmi, považovaný za samozrejmosť. Preto mi, s informáciami o ponovembrovej ekonomickej, hospodárskej a podvodnej kriminalite, pripadá odsudzovanie vekslákov zo spätného pohľadu trochu nepochopiteľné.

Uvedomujem si, že môj pohľad je aj moja najväčšia slabina v pristupovaní k tejto téme. A je to aj pre mňa výzva, aby som na mnou skúmané obdobie tzv. normalizácie nazerala dobovou optikou a neporovnávala ho s neskoršou dobou. Aj

⁶⁸ VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015, str. 233

⁶⁹ Aj keď v 90. rokoch na Slovensku veľmi krivajúcej.

keď sú zločiny, z ktorých boli veksláci obviňovaní zabudnuté, premlčané a dnes už čiastočne ani nie sú zahrnuté v trestnom zákonníku, tak stále musím brať silno do úvahy to, že v mnou skúmanej dobe to boli ľudia, ktorí vedome porušovali zákon. Je to ale o to ťažšie, že oslovení, s ktorými som sa stretla, boli úprimní a musím povedať aj veľmi sympatickí a zdvorilí. Tieto stretnutia boli spravidla neformálnejšieho charakteru a niesli sa v uvoľnenejšej atmosfére.

Pôvodne som nepredpokladala, že si začnem uvedomovať možný nedostatok nadhľadu k danej téme, ale všetko to boli príjemné stretnutia a ľudský kontakt s osobou, s ktorou má človek dobrú skúsenosť, a ktorá ochotne spolupracovala malo určite vplyv nie len na analýzu a následnú interpretáciu rozhovorov, ale do istej miery ovplyvnilo aj priebeh rozhovorov, kedy som si uvedomila, že slová veksl, vekslák a vekslovanie som obmedzila na minimum alebo vôbec nevyslovila. Možno podvedome, pre tú negatívnu konotáciu, ktorú so sebou aj po tých rokoch nesú.

Píšem to hlavne preto, že ako výskumníka som povinná sa snažiť o čo najväčšiu objektivitu spracovávanej témy, ale na druhú stranu nemôžem poprieť svoju osobnosť. Na týchto riadkoch ale čestne prehlasujem, že som do témy vstupovala bez akýchkoľvek predsudkov a odsudzovania, ale na druhej strane uznávam, že ľudský kontakt a stretnutia s narátormi aj s oslovenými ľuďmi, s ktorými rozhovor neprebehol, nepochybne ovplyvnili môj postoj k nim smerom k sympatiám a pochopeniu. Napriek tomu počas analýzy a interpretácie som sa od týchto emocionálnych prejavov snažila do čo najväčšej možnej miery odosobniť.

3. Fenomén veksláctva v Československu

Slovo vekslák bol výrazným a frekventovaným pojmom hlavne v druhej polovici 80. rokov 20. storočia v Československu. Existovalo však už dávno predtým, vekslákov, okrem iných, spomína aj pesničkár Jaroslav Hutka vo svojej knihe⁷⁰, ktorá je datovaná do polovice 70. rokov. Sami neoficiálni obchodníci, ktorí zarábali na výmene valút a tuzexových poukážok alebo s tovarom všemožného druhu, radi písali toto slovo s písmenom „x“, teda v podobe „vexlák“, ktorú používajú doteraz, ako som vypozerovala z písomnej komunikácie s narátormi a oslovenými osobami. Slovo veksl, v tejto podobe, bez použitia písmena „x“, sa objavilo už v Jungmannovom slovníku z 30. rokov 19. storočia a jeho etymológii sa budem venovať v inej podkapitole tejto práce.

Generácii, ktorá si veľmi dobre pamätá aspoň časť 80. rokov, je tento pojem veľmi dobre známy. Pre mňa, osobe narodenej po roku 1989, slovo vekslák alebo Tuzex nebolo nikdy cudzie a približne som vedela, čo znamenajú aj napriek tomu, že dobu, kedy boli najviditeľnejší, si nemôžem pamätať. Vo svojom širšom okolí som ale neraz narazila aj na to, že mladí ľudia, ktorí sa narodili na úplnom konci 90. rokov minulého storočia alebo v roku 2000 a neskôr, slová veksl, Tuzex a bony nič nehovoria. Začínajú byť zabúdané.

Preto považujem za potrebné k historickému úvodu napísať základnú charakteristiku doby a popísať to, čo je vekslovanie, prečo to veksláci robili, kto boli ich odberatelia, ako získavali tovary a prečo ich jednanie bolo trestné. Teda pokúsiť sa v skratke zhrnúť to, v čom ľudia poslednú dekádu pred Nežnou revolúciou, ale aj predtým, žili.

3.1 Hospodársky predpoklad pre sformovanie vekslákov

Československá socialistická republika⁷¹ patrila do tzv. Východného bloku medzi socialistické štáty úzko spolupracujúce so Sovietskym zväzom⁷², ktorý bol

⁷⁰ HUTKA, Jaroslav: *Utkání se skálou*. Dostupné z: <http://www.hutka.cz/new/html/sk1.htm>

⁷¹ V roku 1960 bola prijatá novou ústava, kde stálo, že spoločnosť dosiahla socializmu, ktorý mal byť ideologickým a spoločenským predstupňom komunizmu. Preto bol zmenený aj názov štátu, ktorý bol doplnený o slovo „socialistická“. Tento názov bol zmenený v roku 1990 po Nežnej revolúcii roku 1989.

⁷² Celý názov bol Zväz sovietskych socialistických republík, skrátene ZSSR.

jedným z víťazov druhej svetovej vojny. Situácia po vojne bola komplikovaná a vyprofilovali sa po nej dve dominantné svetové mocnosti: USA a ZSSR, ktoré si de facto rozdelilo svoje sféry vplyvu a v Európe bola tak vytvorená pomyselná Železná opona, ktorá rozdeľovala európske štáty na Západ, spadajúci do vplyvu USA⁷³, a na Východ, ktorý pod mocenským vplyvom ZSSR. Tým sa vytvoril mocenský bipolárny svet a jednotlivé mocnosti medzi sebou súperili nie len mocensky, aj keď k priamej konfrontácii nikdy nedošlo, ale hlavne ekonomicky, technologicky, ideologicky a kultúrne, pričom Západ tvorili liberálne demokracie a Východ tzv. ľudové demokracie, ktoré ideologicky vychádzali z učenia marxizmu-leninizmu.

Najvýraznejším rozdielom medzi blokmi bipolárneho sveta, v kontexte tejto práce, je ekonomický systém, ktorý určuje spôsob fungovania hospodárstva, ale do istej miery tu budem reflektovať aj kultúrne alebo skôr rozdiely v bežnej spotrebe občanov v oboch blokoch bipolárneho sveta. V skratke: západný systém sa riadil tržnou ekonomikou, teda na základe dopytu a ponuky⁷⁴ a východný systém bol zostavený na základe centrálne riadeného hospodárstva, to znamenalo, že sa na určité obdobie dopredu⁷⁵ naplánuje výroba pre vnútorný a zahraničný trh. Československo bolo jedným zo zakladajúcich štátov organizácie Rady vzájomnej a hospodárskej pomoci, RVHP, ktorá obchodne združovala socialistické štáty, a v rámci ktorej sa dopredu plánovala výroba.

To spôsobovalo, že v niektorých oblastiach výroby sa prejavil nedostatok výrobkov alebo ich nadbytok, a tým aj problémy so zásobovaním. Najznámejším a najviac spomínaným problémom so zásobovaním v Československu bol s toaletným papierom alebo dámskymi hygienickými potrebami. Je ale nutné dodať, že zásobovanie v Československu ani zďaleka nebolo tak problematické ako nedostatok najrôznejšieho tovaru napríklad v Poľsku, Rumunsku, alebo aj v samotnom Sovietskom zväze. Čo ale bolo spoločné pre všetky socialistické štáty, okrem Juhoslávie, ktorá bola západnému trhu otvorená, bol nedostatok tovarov zo Západu, výberový tovar domácej výroby, ktorý bol určený prevažne na export alebo aj výberové produkty štátov RVHP. Tieto nedostatkové tovary sa síce dali

⁷³ Aj keď nie oficiálne deklarovaných vojenskou silou Spojených štátov amerických.

⁷⁴ Nie všetka výroba, ale produkty dennej spotreby a určené bežnému obyvateľstvu áno.

⁷⁵ V Československu to boli tzv. päťročnice.

v Československu kúpiť, ale boli pre väčšinu obyvateľov nedostupné pre najrôznejšie dôvody:

1. Malý počet týchto produktov na vnútornom trhu, a aj to prevažne sústredených v najväčších mestách Československa,
2. Ich vysoká cena vo výberových obchodoch⁷⁶,
3. Ich distribúciu v Československu zabezpečoval podnik zahraničného obchodu (PZO) Tuzex vo svojich predajniach, kde ale nebolo možné platiť československými korunami, ale len západnými menami, tzv. tvrdými valutama alebo špeciálnymi tuzexovými poukážkami, ľudovo nazývanými bony.

Československá koruna nebola voľne zameniteľnou menou, a to znamenalo, že Státní banka československá (SBČS) nevykúpovala československú korunu zo zahraničia.⁷⁷ To znamená, že bol zákaz ju vyvážať mimo československé územie. Pokiaľ chcel československý občan vycestovať do zahraničia, tak v prípade európskych členských štátov RVHP⁷⁸ si mohol vymeniť peniaze v banke, ale táto suma bola limitovaná do určitej výšky, a v prípade, že chcel vycestovať do západných krajín a Juhoslávie, tak bol povinný si požiadať o devízový prísľub na banku, pričom tento proces bol veľmi nákladný a zdĺhavý, a vo väčšine prípadov končil zamietnutím.⁷⁹ To sa týkalo hlavne pasívneho turistického ruchu.⁸⁰ Keď občanom zostali zahraničné valuty po návrate do Československa, boli povinní ich do 15 dní odpredať devízovej banke.⁸¹ Pohyb cudzích valút v Československu teda najviac plynul z turizmu, dlhodobo však československý občan nemohol vlastniť zahraničné valuty alebo mať

⁷⁶ Jednalo sa hlavne o obchody s výberovým zahraničným, ale domácim väčšinou konzumným zbožím, prevažne dostupné len v Prahe. V týchto obchodoch však bolo možné platiť československými korunami.

⁷⁷ RYCHLÍK, Jan: *Devízové prísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, Praha 2012, str. 19

⁷⁸ Medzi ne patrili okrem ČSSR aj Poľsko, Maďarsko, Nemecká demokratická republika, Bulharsko, Rumunsko a Sovietsky zväz.

⁷⁹ Podrobne In: RYCHLÍK, Jan: *Devízové prísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, str. 31–35

⁸⁰ Pasívny turistický ruch je ten typ, kedy občania Československa vycestovali na dovolenku do zahraničia. Aktívny turistický ruch je ten, kedy zahraniční návštevníci, teda netuzemci, pricestujú do Československa na dovolenku alebo iný kratší pobyt. Potom ešte existuje (i existoval) vnútorný cestovný ruch, kedy tuzemci cestujú a navštevujú miesta v Československu, ale ako turisti. In. RYCHLÍK, Jan: *Devízové prísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, str. 35

⁸¹ RYCHLÍK, Jan: *Devízové prísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, str. 19

zriadený devízový účet. Výnimkou boli občania, ktorí mali časť rodiny v emigrácii, alebo časť ich príjmu, prípadne dôchodku pochádzal zo západných krajín a teda bol vyplácaný vo valutách.⁸²

Občania, ktorí legálne disponovali zahraničnými valutama ich mohli obdržať, avšak štát im ich vydal v podobe tuzexových poukázok, teda bonov, za ktoré sa dalo nakupovať v predajniach Tuzex. Bony sa oficiálnou cestou dali nakúpiť len za valuty, teda peniaze západných mien, v Československu to boli najčastejšie západonemecké marky, a zároveň boli bony nezameniteľné s československými korunami. To znamená, že oficiálne bony nebolo možné kúpiť za československé koruny, a rovnako sa československé koruny nedali kúpiť za bony. Boli však ľudia, dokonca celé rodiny, ktorým sa tieto bony zo zahraničných príjmov hromadili a nedokázali ich utrátiť, takže ich za adekvátnu peňažnú náhradu predávali svojim známym alebo ľuďom na čiernom trhu, ktorí k nim oficiálne nemali prístup.

Rastúci dopyt po bonoch však čiernemu trhu prestával stačiť, tak sa hľadali cesty ako získať valuty, ktoré by sa mohli v banke zameniť za tuzexové platidlo. Ako dobrým zdrojom sa ukázali byť zahraniční turisti najmä zo západných krajín. Postupne sa tak v spoločnosti vytvorila skupina ľudí, ktorí sa stali akýmisi sprostredkovateľmi, pretože dokázali tieto bony úspešne získať od niekoľkých „dodávateľov“ a vytvoriť si „obchodnú sieť a stratégiu“, teda boli schopní zabezpečiť pre trh dostatočné množstvo tuzexových poukázok a následne ich predat' neoficiálnou cestou za československé koruny, pričom záujemcov o ich kúpu výrazne pribúdalo. A aj to boli veksláci.

Postupne sa ale hľadali ďalšie a nové cesty ako a s čím obchodovať. Západným turistom dokázal vekslák ponúknuť omnoho výhodnejší výmenný kurz, než bol ten oficiálny v československej devízovej banke, ktoré hodnotu československé koruny držala umelo na vyššej hodnote. Tým sa tento obchod stal výhodným pre všetky strany, okrem štátu. Postupne sa ale začalo obchodovať so všetkým možným, ako s peniazmi, tak aj s tovarmi všemožného druhu alebo napríklad aj s miestami v poradovníku na auto⁸³. Ďalej sa zvýšil záujem aj o samotné valuty, keď sa začalo stále viac cestovať nie len do kapitalistických krajín, ale aj do tých socialistických. Čierny trh s tovarmi

⁸² RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, str. 51

⁸³ Tento netradiční obchodný artikel mi napísal jeden z oslovených v emailovej komunikácii, ktorý sa v prostredí čierneho trhu počas obdobia tzv. Normalizácie pohyboval.

sa presadil v regiónoch, kde neboli predejne Tuzexu, a teda obchod s bonami sa stal okrajovou záležitosťou.

Ja v tejto práci nebudem popisovať najčastejšie praktiky vekslákov, ktoré je možné sa dočítať v iných, napríklad publicistických, textoch alebo od Adama Havlíka. Ten vo svojom článku *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu* popisoval čierny trh s valutami a bonmi neskorého socializmu v česko-nemeckom kontexte⁸⁴, takže tento duplicitný opis by bol neúčelný. Viac sa vo svojej práci sústredím na pozíciu a funkciu vekslákov v spoločnosti, kde síce budem hovoriť o obchodných praktikách jednotlivých narátorov, ale skôr pre ilustráciu ich činnosti, a aj na ukážku akejsi širšej škály tohto druhu „živobytia“ alebo ako „prilepenia si“ k bežnej výplate.

Havlík vo svojom texte skutočne celkom podrobne popisuje zdroje, možné obchodné a distribučné cesty, praktiky a „obchodné skupiny“, ale len na teoretickej báze, ktorá je v povedomí pamätníkov či už s osobnou alebo sprostredkovanou skúsenosťou s vekslákmi. Napriek tomu je tento popis akýmsi kliše a nezmieňuje jediného človeka, ktorý by bol súčasťou tejto ním opisovanej organizácie. Ja som na toto v rozhovoroch s narátormi nenarazila iba okrajovo, čím ale nespochybňujem pravdivosť tvrdení. Len nabádam, že práve niektoré tieto stokrát povedané príbehy a praktiky mohli byť prikrášené a ako „urban legends“ si mohli začať žiť svojim vlastným životom.

3.2 Najčastejšie trestné činy spájané s vekslákmi

V tejto kapitole sa bližšie pozriem na legislatívu a skutkovú podstatu trestných činov, za ktoré boli veksláci alebo ďalší priekupníci a kšeftári najčastejšie obvinení. V zásade, pokiaľ nepáchali lúpežnú trestnú činnosť, ktorú všetci narátori odmietli, tak sa trestná činnosť vekslákov týka 4 paragrafov:

1. Špekulácia⁸⁵
2. Ohrozenie devízového hospodárstva⁸⁶

⁸⁴ HAVLÍK, Adam: *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“*. Černý trh pozdního socializmu v česko-německém kontextu, Soudobé dějiny, 2014, roč. 22, č. 3, str. 340–363

⁸⁵ § 117 odst. 1 trestného zákona 140/1961 Sb.

⁸⁶ § 146 odst. 1 trestného zákona 140/1961 Sb.

3. Príživníctvo⁸⁷
4. Porušovanie predpisov o obehu zboží v styku s cudzinou⁸⁸

1. Skutková podstata trestného činu špekulácie bola naplnená vo všetkých prípadoch činností, kde sa obvinený pokúšal dosiahnuť zisku bez práce tým, že predal zboží, valuty alebo tuzexové poukážky za vyššiu cenu, než bola oficiálne štátom stanovená alebo za cenu špekulatívnu⁸⁹ s úmyslom obohatiť sa. To znamená, že ktokoľvek sa venoval nezákonnému obchodu prakticky naplňoval skutkovú podstatu § 117 trestného zákona 140/1961 Sb..

V prípade tuzexových korún bolo oficiálne štátom stanovené, že 1 bon sa rovnal 1 Kčs. Majitelia bonov mohli predávať bony za československé koruny, to samo o sebe trestný čin nebol, ale v prípade, že ich predávali za vyššiu čiastku, pričom hodnota 1 bonu na čiernom trhu kulminovala v priebehu 70. a 80. rokov, a to aj v rôznych regiónoch, od 3 do 6 Kčs, tak týmto bezpracným ziskom⁹⁰ naplňal skutkovú podstatu trestného činu špekulácie.⁹¹

2. Trestný čin ohrozenie devízového hospodárstva, § 146 trestného zákona 140/1961 Sb. bol tiež veľmi často aplikovaný pri obvineniach osôb pohybujúcich sa v sfére veksláctva a nezákonného obchodu. Jeho formulácia je však nejednoznačná a viaže sa k zákonu o devízovom hospodárstve, ktorý sa v priebehu času upravoval. Obvinenie z tohto trestného činu väčšinou sprevádzalo iné obvinenie, kde skutková podstata bola jasnejšie vymedzená v trestnom zákone 140/1961 Sb..

3. Za trestný čin príživníctva, § 203 trestného zákona 140/1961 Sb., boli často stíhaní práve veksláci, ktorí pôsobili v uliciach veľkých miest, najmä v Prahe, a pred predajňami Tuzexu. Tento trestný čin znamenal nezákonné obohacovanie sa na úkor spoločnosti a štátu, teda prostriedky k obžive si obvinený obstarával nekalým

⁸⁷ § 203 odst. 1 trestného zákona 140/1961 Sb.

⁸⁸ § 124 odst. 1 trestného zákona 140/1961 Sb.

⁸⁹ To se vzťahovalo aj na kradnuté tovary alebo odkúpené z dovozu. K tomu sa potom ale vzťahoval ďalší trestný čin, v prípade kradnutého tovaru to bol napríklad § 132, rozkrádanie majetku v socialistickom vlastníctve, v prípade predaja tovarov neoficiálne dovezeného zo zahraničia a vyplatenia dohodnutej čiastky zahraničným osobám to bol § 146, ohrozenie devízového hospodárstva.

⁹⁰ Ako to vtedajšie orgány činné v trestnom konaní nazývali

⁹¹ Postavení PZO Tuzex v československém národním hospodářství. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydáno 30.05.1988, č. 5, str. 8; fond Tuzex 1979–1984, nezpracováno. Národní archiv České republiky

spôsobom, a nie poctivou prácou alebo nechávaním sa vydržiavať inou osobou. Títo veksláci „na ulici“ v podstate celé dni predávali a kupľili s bonami a valutami, preto do práce nemali čas chodiť. Riešili to najčastejšie dvomi spôsobmi, jednak potvrdením lekára o invalidite (prípadne inej pracovnej neschopnosti) alebo za nich prácu v zamestnaní vykonával niekto iný. Koniec koncov, toto ukazuje aj film *Bony a klid*⁹², o ktorom sa všetci narátori vyjadrili ako o autentickom zobrazení pražského veksláckeho života. V praxi to práve znamenalo mať pečiatku zamestnávateľa alebo doktora v občianskom preukaze. V prípade, že dotyčnému toto potvrdenie chýbalo mohol byť políciou stíhaný za príživníctvo. Ku dňu 31. 7. 1990 bol trestný čin príživníctva novelou č. 175/1990 Sb., zrušený.⁹³

4. Porušovanie predpisov o obehu zboží, § 124 trestného zákona 140/1961 Sb., bol trestný čin, ktorého sa dopustil ten, kto previezol alebo sa podieľal na prevoze tovarov cez štátne hranice Československa bez toho, aby ho priznal a riadne preclil, teda jednoducho povedané sa jednalo o pašovanie. Týkalo sa to prevozu z aj do ČSSR, v prípade vekslákov a sieti okolo nich sa však jedná primárne o prevoz na územie Československa. Netýka sa to však peňazí, devíz, drahých kovov a podobne. K tomuto nelegálnemu prevozu sa vzťahuje § 146 ohrozenie devízového hospodárstva.⁹⁴

Pre úplnosť dodávam, že § 132 trestného zákona 140/1961 Sb., rozkrádanie majetku v socialistickom vlastníctve bol spojený s fenoménom veksláctva v Československu, pretože vekslovanie často súviselo aj s krádežami a podvodmi. Netýkalo sa to však len vekslákov. Narátori, s ktorými som hovorila, rôzne nekalé praktiky odmietajú. Avšak aj napriek tomu, že oni sami takto podľa vlastných slov nečinili, tak sa s podvodmi a krádežami sami stretli. Aj Havlík však hovorí o istej „stavovskej cti“⁹⁵ a vzájomnej dôvere ako súčasť veksláckej identity⁹⁶. Takto férové a neférové jednanie popísal jeden z narátorov pôsobiaci v Jablonci nad Nisou:

⁹² *Bony a klid* [film] Režie: Vít Olmer. Československo, 1987. Dostupné z: <https://online.sktorrent.eu/video/12304/bony-a-klid-1987-cz>

⁹³ MADEJA, Roman: *Specifické skutkové podstaty trestního práva v letech 1948-1989*, Diplomová práce, Brno 2018, str. 18

⁹⁴ Rozsudek Nejvyššího soudu ČSR z 15. 6. 1984 sp. zn. 3 Tz 15/83. Dostupné online: https://www.fulsoft.cz/33/4-1986-sb-rozh-tr-uniqueidOhwOuzC33qe_hFd_-jrpTstUNa3UH-PzdS6WSngh-HSVdaLTRYHmJQ/ (citováno 22.05.2019)

⁹⁵ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 141

⁹⁶ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 298

„Takže říkám, všechno založený na důvěře, protože v tomhle oboru, co já vím za celou dobu, tak se to vždycky vyplatilo. To, co řeknu, aby platilo, nepodvádět, nešvindlovat a v podstatě za celou dobu, za těch 30 roků nebo kolik, jsem neměl jedinej problém, jedinej zádrhel, každej mě vyšel vstříc, kolikrát mě třeba došli při obchodu peníze, byl jsem někde, potřeboval jsem nakoupit, už jsem neměl peníze, bez problémů založili, nebo prodali v podstatě na dluh, kdy druhý den měli peníze. Opravdu se mi to vyplatilo a zase znám spoustu lidí, kteří prostě nějakou formou, aby získali pětset korun nebo já nevím, tisícovku nebo něco, udělali tunel, ukradli peníze z nějaký společný kasy nebo něco. Tak v podstatě už se nikdy nedostali zpátky do toho koloběhu, ba naopak, byli kolikrát ještě sfaulováni. A s odstupem let k těm 90. mohli přijít třeba i o kejhák.“⁹⁷

Jeho „obchodní partner“ k tejto téme dodáva nasledovné:

„Ano, veksl je jako obchod, směna, ale já jsem našel ve vysvětlivkách, že veksl je podvodná směna. Přimo to tam bylo napsáno, a proto mě to zarazilo. Já jsem si nikdy jako podvodník nepřipadal, jo? Já si myslím, a myslím, že můžu mluvit za oba, že my jsme nikoho podvádět nechtěli. Naopak, my jsme třeba, touhle tou činností, ke které jsme se nějak dostali, chtěli lidem vyhovět, jo. Že to bylo v ty době bohužel mimo zákon, tak takový byly zákony, ale ty dotyčný, kterých se to týkalo (...), z toho množství stovek lidí se našlo ani ne setina procenta, který byli nespokojeni. (...) My jsme se snažili na tom nějak vydělat, ale ne zas, aby to bylo nesmyslný částkově.“⁹⁸

Jablonecká dvojica však čelila obvineniu a súdному procesu, kde ich uznali vinnými. Jeden z dvojice bol obžalovaný z trestných činov špekulácie a ohrozenia devízového hospodárstva a druhý z trestného činu špekulácie a prečinu proti záujmom socialistického hospodárstva. Oboch odsúdili k odňatiu slobody a peňažitému trestu, avšak po mnohých odvolaniach sa trest zmiernil a sloboda bola odňatá len jednému z nich. V krátkosti to tu uvádzam so súhlasom s použitím a poskytnutím narátora N.V.⁹⁹, ktorý mi rozsudok poskytol v anonymizovanej verzii.

⁹⁷ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

⁹⁸ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

⁹⁹ Rozhodnutí okresního soudu v Liberci, 4 T 41/86. Soukromý archiv V. N., příloha č. 1

3.3 Pôvod slova veksl a jeho význam

Panuje všeobecná zhoda, že pôvod slova veksl a všetky jeho ďalšie tvary je odvodený od nemeckého slova *wechsel*, ktoré znamená zmena¹⁰⁰, výmena. Ivana Bozděchová ale vo svojom texte o etymológii slova veksl uvádza tento význam až na druhom mieste po význame zmena, premena.¹⁰¹ A ako autorka sama píše, počestené (prípadne aj poslovenčené) slovo veksl prevzalo väčšinu významov toho nemeckého, ale nie všetky.

V 19. a približne do prvej polovice 20. storočia malo slovo veksl a jeho ďalšie tvary predovšetkým význam „rozmeniť“ a „vymeniť“, a príbuzné slovo, ktoré v češtine pomenováva osobu „zaoberajúcou sa vekslom“, vekslíř ako „peněžoměněc“, „peněžitelník“, ktoré vo svojom Slovníku česko-německém (Praha, 1835-1839) uvádza už Josef Jungmann. Bozděchová neuvádza, či sa tieto slová využívali alebo boli vnímané ako expresívne zafarbené, ale dopĺňa, že v Jungmannovej dobe sa pravdepodobne častejšie vyskytovalo v tvare *vexl*, *vexlíř*¹⁰². Ako ďalej Bozděchová píše, tak Příruční slovník jazyka českého (Praha 1935-1957) udáva ešte ďalšie tri významy. Nebudem ich na tomto mieste bližšie popisovať ani lingvisticky porovnávať (aj s Jungmannom), ale v podstate sa jednalo o význam výmeny detí za účelom naučenia sa cudzieho jazyka a významovo, možno do istej miery prenesene, o využití v železničiarstve a poľovníckom slangu.

V tom istom texte sa spomínajú aj slovníky, ktoré vznikli v druhej polovici 20. storočia, pričom v Slovníku spisovného jazyka (Praha 1960-1971) sa uvádza ten istý význam ako v slovníku predchádzajúcom (Praha 1935-1957) s poznámkou o tom, že sa jedná prevažne o slová zastaralé, a v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost' (Praha 1978) sa žiadna podoba slova veksl neobjavuje.

V poslednej časti zmieňovaného textu Ivana Bozděchová píše o význame slova veksl a jeho ďalších podobách, ktoré sa týkajú témy tejto práce takto:

¹⁰⁰ Keďže sa v slovenčine jedná o homonymum, tak pre upresnenie, český preklad je „směna“.

¹⁰¹ BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Naše řeč – O vekslu. *Naše řeč – Základní informace* [online]. Copyright © 2011 [cit. 30.05.2019]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6926>

¹⁰² Ľudia, ktorí sa pohybovali na poli neoficiálnej ekonomiky sami používali písanú podobu s písmenom x ako to dokladá napríklad aj Jaroslav Hutka vo svojej knihe alebo Miroslav Provd v knihe *Reportáž z rakve*.

„V dnešní češtině slovo veksl a některá slova s ním příbuzná žijí stále. Jejich význam se však změnil, specifikoval. Slovo veksl již dnes nepoužíváme ve významu „směnka“, případně „směna“. Pojmového jádra tohoto lexikálního významu bylo však využito k označení nové (nebo novější) skutečnosti. Nepojmenováváme jím (a slovy příbuznými) jakoukoliv peněžní směnu (jako původně), nýbrž nelegální, nezákonný prodej cizích valut nebo tuzexových poukázek (zvaných bony) za ně vydávaných. [...] Slovo veksl, hodnocené dříve jako zastaralý obecný výraz, je i v novějším významu funkčně a stylisticky omezeno, nepatří do spisovné slovní zásoby, má dnes výrazně slangový charakter. [...] Slovo vekslák pocítujeme jako expresivní, s hanlivým příznakem. Pejorativnost slovtvorného prostředku je podporována pejorativností základového slova.“¹⁰³

Ako sa v úvode tohoto textu píše, že jazyk zachycuje mnohé spoločenské zmeny, hlavne v rovine lexikálnej, kde dochádza k posunu významu slov a ich vzťahov na základe meniacej sa skutočnosti. Slová vznikajú, zanikajú alebo sa významovo prehodnocujú. Z dlhodobejšieho horizontu vývoja slova veksl a jeho rôznych podôb historicky aj lingvisticky približuje tento citovaný a parafrázovaný text, ale tu je dôležité zdôrazniť, že prvý krát bol publikovaný v roku 1990.¹⁰⁴ To bolo obdobie niekoľkých mesiacov od udalostí novembra a decembra 1989, kedy spoločnosť prechádzala dramatickými zmenami a vo verejnom priestore sa viedli búrlivé debaty ako naložiť s komunistickou minulosťou a ako stabilizovať štát a spoločnosť smerom ku kapitalizmu a demokracii. Je tu preto reflektovaný postoj spoločnosti, ktorá bola väčšinou naladená antikomunisticky, k javom sprevádzajúcim obdobie socializmu veľmi negatívne, aj keď tento jav veksláctva bol kritizovaný aj vtedajším vedením štátu niekoľko rokov. Je to zrejme dané aj tým, že veľké množstvo podvodníkov inšpirujúcich sa praktikami tých „pocitívých vekslákov“¹⁰⁵ a využívajúcich artikle, s ktorými obchodovali, sa v druhej polovici 80. rokov minulého storočia zvyšovala.

¹⁰³ BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Naše řeč – O vekslu. *Naše řeč – Základní informace* [online]. Copyright © 2011 [cit. 30.05.2019]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6926>

¹⁰⁴ Prvý krát bol tento text uverejnený v časopise Naše řeč, ročník 73 (1990), číslo 2, str. 105–108; od roku 2011 je zverejnený na webových stránkach Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, ktorá časopis Naše řeč vydáva.

¹⁰⁵ Toto slovné spojenie „pocitívý vekslák“ uvádzam v úvodzovkách preto, že akokoľvek čestného obchodného ducha tento obchodník mal a vedome nepodvádzal žiadnych ľudí, s ktorými obchodoval, tak podvádzal štát minimálne na daniach, a to už vedome.

Napriek tomu sa ale domnievam, že slovo vekslák s jeho expresívne negatívnym zafarbením sa týka dvoch až troch generácií, ktoré majú vo veľmi dobrej pamäti obdobie 80. rokov, najmä ich druhú polovicu. Nenarazila som na to, že generácia moja, narodená okolo roku 1990, by pojem vekslovanie a veksl vnímala vyložene negatívne. Aj keď v zásade význam toho slova poznáme, nikdy sme žiadneho veksláka na ulici nevideli, a teda s nikým takým nemáme spojenú žiadnu skúsenosť a teda ani emóciu. Ani radosť z nových džínsov, ani nepríjemné vnucovanie bonov pri ceste okolo predajne Tuzexu. Generácia ešte mladšia, narodená okolo roku 2000 už, podľa mojej osobnej skúsenosti, existenciu javu veksláctva vôbec nereflektuje.

Toto slovo už zo súčasného spoločenského diskurzu prakticky vymizlo. Naposledy vzbudilo väčšiu pozornosť obvinenie prezidentského kandidáta Michala Horáčka z veksláctva vo voľbách v roku 2018, kedy ale väčšiu debatu v spoločnosti toto obvinenie nerozprúdilo a vyznelo do prázdna.¹⁰⁶ Je tak možné tvrdiť, že slovo veksl a jeho ďalšie jazykové podoby sa opäť stáva slovom zastaralým, pretože pomenováva činnosť a jav, ktorý už v spoločnosti zanikol.

3.4 Tuzex a veksláci

Predajne Tuzex boli otvorené po celom území Československa a najmä v 80. rokoch sa táto sieť stále viac zahusťovala. Okrem najväčších miest českej a slovenskej časti federácie sa predajne otvárali aj v menších mestách, ktoré boli navštevované aj turistami zo Západu. Jednalo sa hlavne o kúpeľné mestá¹⁰⁷, ale aj o ďalšie turisticky navštevované oblasti.¹⁰⁸

Tuzex bol podnik zahraničného obchodu (PZO) a tento status získalo len veľmi málo podnikov v socialistickom Československu. Pri svojom vzniku naviazal na predajne Darex¹⁰⁹, ktoré ale neboli tak rozšírené a jednalo sa skôr o pobočku v Prahe.

¹⁰⁶ Tejto témy sa chytil skôr bulvár a konšpiračné weby, napr. článok bulvárneho denníka Blesk: <https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-politika/559510/textare-horacka-nazval-vekslakem-policie-chce-komunistu-ondracka-stihat.html>. Seriózne médiá viac reflektovali právne kroky tohto obvinenia prezidentského kandidáta.

¹⁰⁷ Nie len v Česku, ale aj na Slovensku, napríklad Karlove Vary, Piešťany alebo Teplice.

¹⁰⁸ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 29; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012

¹⁰⁹ Darex vznikol v roku 1949 a slúžil na odčerpávanie valút od cudzincov, ale aj občanov Československa, ktorí mali väzby na zahraničie, a to pracovné, rodinné alebo inak súkromné.

V Tuzexe sa predávalo najčastejšie zahraničné zboží, a to hlavne z kapitalistických, ale aj socialistických krajín, všetkého druhu, ale aj výberové domáce produkty. V Tuzexe sa dala nakúpiť široká škála tovarov od žuvačiek a prémiových whiskey, cez džínsy Levi's a Mustang, až po autá a dokonca nehnuteľnosti. Tento tovar sa dal kúpiť za valuty alebo tuzexové poukážky, známe ako bony¹¹⁰. Týmto sa predajne Tuzex stali veľmi špecifickou a elitárskou obchodnou sieťou, ktorá v krajine postavenej na ideológii komunizmu a vlády proletariátu vyčlenila výsadu nakupovať v týchto obchodoch len pre úzky okruh občanov.

Aj keď pôvodne boli tieto predajne určené cudzincom na odčerpávanie valút do československého hospodárstva a pre tých občanov, čo mali oficiálny prístup k valutám (diplomati, pracovníci PZO žijúci v zahraničí, ľudia poberajúci dôchodok zo zahraničia, rodinní príslušníci československých emigrantov, ktorí im posielali peniaze), tak dôsledkom vnútorných spoločenských procesov a sformovania istej skupiny obyvateľstva, vekslákov¹¹¹, a tým aj čierneho trhu s valutama a bonmi, sa tovar z týchto predajní stal dostupnejší aj pre ostatné obyvateľstvo. Tu je ale na mieste dodať, že aj napriek istej „demokratizácii“ a dostupnosti platidiel, ktoré Tuzex prijímal, na neoficiálnom trhu, tak veľké množstvo obyvateľov Československa si aj tak nemohlo dovoliť pravidelné nákupy výberového zboží kvôli nízkym príjmom alebo kvôli dochádzaniu do miest, kde sa predajne Tuzex nachádzali.

Úplne prvý Tuzex v Československu bol otvorený 1. júla 1957 v Prahe v Rytířskej ulici. Na Slovensku to bolo o niečo neskôr, 19. augusta 1957 v Tobručkej ulici v Bratislave.¹¹² Časom sa ale začali objavovať ďalšie predajne Tuzex po celom Československu, dokonca niekoľko z nich bolo aj na východe Slovenska, odkiaľ

Československo sa rozhodlo stopnúť vzťahy so Západom a orientovať sa na Sovietsky zväz politicky, ideologicky i ekonomicky. Napriek tomu však tieto tvrdé západné valuty Československo potrebovalo na obchod a nákup tovarov zo Západu. Viac v: FRANC, Martin; KNAPÍK, Jiří: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, Praha 2011; heslo: Daxex, str. 234, 235

¹¹⁰ Pôvodne mali obmedzenú platnosť, to znamená, že ich občania mohli využiť len určité časové obdobie.

¹¹¹ Viac v kapitole 3.1

¹¹² Video: Zakladatelia Tuzexu sa inšpirovali valutovými predajňami v ZSSR. www.teraz.sk, spravodajský portál TASR (Tlačová agentúra Slovenskej republiky), [cit. 25.05.2019] [online]; Dostupné z: <https://www1.teraz.sk/magazin/zakladatelia-tuzexu-sa-inspirovali-valut/275942-clanok.html>

pochádzalo mnoho emigrantov nie len v západnej Európe, ale aj v USA, a ktorí posielali svojim rodinným príslušníkom valuty.¹¹³

Československo samozrejme nebolo jedinou krajinou z Východného bloku, v ktorej sa predajne so zahraničným a výberovým tovarom prijímajúce ako platidlo cudzie tvrdé meny alebo špeciálne poukážky objavil. Podobné predajné siete boli v každej európskej socialistickej krajiny s výnimkou Juhoslovanskej socialistickej republiky, ktorá bola otvorená obchodu so Západom a tento typ tovarov tam v podstate nebol problém nakúpiť. V Maďarskej ľudovej republike to boli predajne Intertourist, v Nemeckej demokratickej republike Intershop, v Poľskej ľudovej republike Pewex, v Bulharskej ľudovej republike Corecom, v Rumunskej socialistickej republike Comturist a v Sovietskom zväze socialistických republík predajne Berjozka.¹¹⁴ Československo bolo prvou krajinou, ktorá po vzore Sovietskeho zväzu a sietí predajní Berjozka „rozvinula podobný systém obchodov“.¹¹⁵

Prelomovou štúdiou, ktorá do istej miery vychádza z kultového filmu Bony a klid, a ktorá popisuje vzťah vekslákov a podniku zahraničného obchodu Tuzex, napísala americká historička Paulina Bren, *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*. Zaujímavým postrehom v tomto textu je, že občania, ktorí nemali žiadny kontakt s „imperialistickým Západom“ mali vstup do týchto elitárskych obchodov zakázaný.¹¹⁶ Bren ich nazvala „dobry socialistickí občania“¹¹⁷. Na druhej strane tí občania, ktorí mali legálny prístup k tvrdým valutom a západní cudzinci, teda tí čo buď pochádzali alebo mali kontakt s ideologicky demonizovaným Západom v Tuzexoch mohli legálne svoje valuty a bony minúť a kúpiť si kvalitný a atraktívny zahraničný a domáci tovar, ku ktorým ostatní nemali prístup. Táto skutočnosť vytvárala sociálne a ekonomické rozdiely medzi obyvateľmi, ktorú muselo vedenie Československa vyriešiť.¹¹⁸

¹¹³ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 30

¹¹⁴ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 29

¹¹⁵ Video: Zakladatelia Tuzexu sa inšpirovali valutovými predajňami v ZSSR. www.teraz.sk, spravodajský portál TASR (Tlačová agentúra Slovenskej republiky), [cit. 25.05.2019] [online]; Dostupné z: <https://www1.teraz.sk/magazin/zakladatelia-tuzexu-sa-inspirovali-valut/275942-clanok.html>

¹¹⁶ Toto je myslené doslovne, pretože pred vstupom do Tuzexu bol potenciálny zákazník prekontrolovaný, či disponuje platidlami, ktoré sú v Tuzexe prijímané. To znamená, či mal u seba bony alebo valuty.

¹¹⁷ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 33

¹¹⁸ Tamtiež str. 33

Ako sa rozrastala sieť predajní Tuzex, tak spolu s ňou pribúdalo podnikavcov a československý občan tým pádom nemusel vlastniť tvrdú menu na to, aby si mohol zabezpečiť vstup do týchto predajní a príležitostne v nich nakúpiť „skutočné“ (to znamená západné) džínsy, či žuvačky alebo Kinder čokoládu pre svoje deti.¹¹⁹

Bren explicitne nehovorí o tom, že veksláci boli len tí, čo stáli pred predajňami Tuzexu, ale v jej interpretácii to boli ľudia, ktorí sa pohybovali na ulici, prípadne v hotelových lobby alebo vo vestibuloch bánk a obchodovali s valutami a bonmi.¹²⁰ V závere hovorí o tom, že rozrastanie sa tuzexovej siete a pouličného čierneho trhu šlo ruku v ruku.¹²¹ S tým je možné súhlasiť. Avšak zároveň naznačuje, že nebyť tuzexových predajní alebo lepšie povedané ich elitárskeho charakteru, ktorý lákal všetkých obyvateľov, samotný fenomén veksláctva by nevznikol.¹²²

Aj keď predajne Tuzexu zohrávali veľmi veľkú a významnou rolu v šedej ekonomike socialistického Československa a pravdepodobne najväčší počet týchto neoficiálnych transakcií na čiernom trhu prebehol pred jeho predajňami alebo v bezprostrednom okolí, toto tvrdenie je len čiastočne pravdivé. Obchod s valutami by bol atraktívny aj bez existencie bonov, len by sa s týmito čiernymi transakciami nedostalo do styku tak obrovský počet československých občanov.

Bren hovorí, že týmto svojím biznisom a prakticky minimálnym zasahovaním štátu do ich činnosti veksláci participovali na štátnej ekonomike a to tým, že prinášali valuty do obehu a teda aj, prostredníctvom Tuzexu, do štátnej pokladne. Toto nepochybne podporuje fakt, ktorý bol zverejnený na konci 80. rokov na tlačovej konferencii, že Tuzexu, pri porovnaní údajov z rokov 1957 a 1987, sa 29násobne zvýšil predaj.¹²³ Týmto poukazujú na to, že PZO Tuzex je ekonomicky prosperujúci podnik, ale zároveň sa vymedzujú voči javom, ktoré túto zvyšujúcu sa predajnosť podporujú a pôvod *„tohto javu je nedostatočná výkonnosť našej ekonomiky vo vzťahu k zásobovaniu vnútorného trhu dostatočným sortimentom kvalitného, módného a žiadaného spotrebného tovaru či už tuzemského alebo z dovozu. PZO Tuzex sa*

¹¹⁹ Tamtiež, str. 35

¹²⁰ Tamtiež, str. 35

¹²¹ Tamtiež, str. 41

¹²² Tamtiež, str. 42

¹²³ Postavení PZO Tuzex v československém národním hospodářství. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydané 30.05.1988, č. 5, str. 3, fond Tuzex 1979–1984, nespracované. Národní archiv České republiky

čiasťočne tento neuspokojený dopyt darí pokrývať s tým, že sme si vedomý toho, že určitá časť zákazníkov si prostriedky na zakúpenie tovaru v PZO Tuzex, tj. valuty, či tuzexové odberné poukážky, opatrí na čiernom trhu, tzn. spravidla od vekslákov. Keby však Tuzex neexistoval, je jednoduché si predstaviť, že títo podnikavci by sa jednoducho sústredili na obchod priamo s valutami a taktiež so žiadaným nedostatkovým tovarom.¹²⁴

Ako bolo teda poukázané samotným vedením PZO Tuzex, oni sú jeden z mála oficiálnych ekonomických subjektov, ktorý čiastočne dokáže pokryť požiadavky na dopyt po nedostatkovom tovare československých občanov, a aj to s pomocou priekupníkov s valutami a bonmi. V ich správe, ktorá bola odprezentovaná na jar v roku 1988 je pomenované, že títo podnikavci by si našli iné cesty ako tento dopyt obyvateľov zabezpečiť aj napriek neexistencii PZO Tuzex. Títo podnikavci ale už v tej dobe pôsobili a obchodovali s nedostatkovým tovarom ako to dokladajú aj narátori pôsobiaci v regiónoch Československa, kde sa obchodovalo so zbožím ako oblečenie alebo kozmetika celé 80. roky.

„Takže tak nějak se jakoby, rozvíjel ten obchod a v podstatě se jakoby obchodování s těma valutama nebo s bonama se pomaličku dostávalo na tu druhou kolej, protože tohleto bylo perspektivnější, zajímavější a hlavně výnosnější, že jo. Bylo to spojeno s více prací, skladování a tak dále, shánění přímo, protože už lidi dopředu se ptali, co máš dostat, co kdy bude, takovoudle a takovoudle velikost. Takže kolikrát se objednávaly i věci třeba přímo konkrétně jaký a už měl člověk i určitéj okruh zákazníků, nevím, řádově desítky.“¹²⁵

Pokiaľ ale hovoríme o vekslákoch, ktorí prevádzkovali pred tuzexovými predajňami zmenu bonov, tak je potrebné dodať, že to v niektorých prípadoch robili v súčinnosti so zamestnancami prevádzok, o čom svedčí aj záznam v *Obchodně provozním zpravodaji PZO Tuzex*, ktorý bol vydávaný pre zamestnancov pracujúcich v tomto podniku. Okrem niekoľkých upozornení na falšované alebo odcudzené tuzexové poukážky som dohľadala aj výzvu pre zamestnancov predajní, že

¹²⁴ Postavení PZO Tuzex v československém národním hospodářství. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydané 30.05.1988, č. 5, str. 7, 8; fond Tuzex 1979–1984, nespracované. Národní archiv České republiky

¹²⁵ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

„udržiavanie akéhokol'vek spojenia s priekupníkmi tuzexových poukážok je možné kvalifikovať ako trestnú činnosť so všetkými vyplývajúcimi dôsledkami.“¹²⁶

Je nepochybné, že väčšina ľudí si pod pojmom vekslák predstaví väčšinou tých, ktorí stáli pred predajňami Tuzexu a ponúkali bony alebo výmenu valút cudzincom na ulici, teda tých, čo boli najviditeľnejší pre verejnosť aj cudzincov. Napriek tomu sa však ukazuje, že to nebol len tento jeden typ veksláka ako o tom hovoria aj samotní narátori. Zdá sa, že pohľad na to, kto bol vekslák se rôznia. Rôzne sú aj články, s ktorými obchodovali a ako dokladajú aj skúsenosti narátorov, veksláci „cez valuty“ sa nemuseli orientovať výhradne na západné meny či na bony.

Aj keď problematika vzťahu predajní Tuzexu s vekslákmi je charakteristická prevažne pre prostredie Prahy ako aj zmieňuje Havlík v úvode svojej ¹²⁷, tak je nutné podotknúť, že Tuzexové predajne boli otvorené na niekoľkých miestach v bývalom Československu a pri všetkých sa tento obchod praktikoval.¹²⁸ Ako vyplýva aj z rozhovorov, aj v menších mestách, kde predajňa Tuzexu bola, ako napr. Jablonec nad Nisou, tak obchod s valutami a bonami prebiehal, avšak to nebol tak výhodný obchod ako práca s tovarom.¹²⁹ Bolo to jednak kvôli vyššej marži, ktorú na tovaroch narátori z Jablonca nad Nisou mali, ale jednak v tejto oblasti takmer nemali konkurenciu. Avšak z rozhovoru s narátorom z Nových Zámkov vyplýva, že jednorázové výmeny korún za tuzexové poukážky prevádzkoval aj on, venujúci sa vekslovaniu v meste, kde predajňa Tuzexu nebola, ale dopyt po bonoch áno. Prebiehalo to občasným výjazdom do najbližších miest, kde bola predajňa Tuzexu ako Piešťany alebo Bratislava.¹³⁰

¹²⁶ PROCHÁZKA, Václav: Překupníci tuzexových poukážek. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydané 19.06.1981, č. 6, str. 4, fond Tuzex 1979–1984, nespracované. Národní archiv České republiky

¹²⁷ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 15

¹²⁸ Viac k tému vzťahu vekslákov a Tuzexu in: HAVLÍK, Adam: *Veksláci socialistickém Československu*. Praha 2020. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce doc. PhDr. Michal Pullmann, PhD., str. 90 - 99

¹²⁹ Hovorí o tom zhodne jablonecká dvojica narátorov V. N. a M. V.

¹³⁰ Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dňa 19. 6. 2019

Zaujímavou funkciou Tuzexu však bolo to, že mal vplyv na cenotvorbu dovážaných tovarov zo zahraničia, ktoré s maržou predávala jablonecká dvojica vo svojom regióne, kde pôsobila.¹³¹

3.5 Kto boli vlastne veksláci?

Dnes, keď od Nežnej revolúcie uplynuli už tri dekády sa pojem vekslák vo verejnom priestore uplatňuje na každú osobu, ktorá sa v čase socializmu v Československu aspoň podieľala na činnosti alebo obchode, ktorý sa na základe vtedajšej legislatívy klasifikoval ako hospodársky alebo ekonomicky protiprávny. V knihe *Reportáž z rakve*¹³², ktorej spoluautorom je Miroslav Provod, jednoznačne opisuje, že nie všetky osoby podieľajúce sa na obchodných transakciách, ktoré boli vo vtedajšej legislatíve nelegálne sú veksláci. Týmto pojmom sa nazývali ľudia, ktorí „pracovali s valutami a hlavne s tuzexovými poukázkami, ktorým sa hovorilo bony.“¹³³ Teda ľudia, ktorí veľké množstvo času trávilí státím pred obchodmi PZO Tuzex. A ako sa v knihe ďalej Provod ohradzuje, pred Tuzexom nikdy nestál.¹³⁴ Toto tvrdenie mi sám Miroslav Provod v súkromnej korešpondencii zdôraznil a vysvetlil¹³⁵, a v podstate jeho tvrdenie sa nedá jednoznačne odmietnuť.

Napriek tomu, takéto jednoduché rozdelenie medzi vekslákov, priekupníkov¹³⁶ alebo kšeftárov nie je úplne jednoduché, ani v Prahe, Bratislave alebo na iných turisticky exponovanejších miestach a už vôbec nie v regiónoch vtedajšieho Československa, najmä keď tieto transakcie boli organizované skupinou ľudí a v menších mestách aj jednotlivcami. Osoby pohybujúce sa na poli šedej ekonomiky o sebe navzájom vedeli, aj keď sa nemuseli nutne poznať osobne. Naznačuje to aj záběr z filmu *Bony a klid*, kde partia vekslákov v luxusnom podniku oslavuje vydarený obchod a jeden z nich ukáže na seriózne vyzerajúceho muža, či by o takýto „kšeft“

¹³¹ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

¹³² PROVOD, Miroslav; FORMÁČKOVÁ, Marie: *Reportáž z rakve*, Praha 2010

¹³³ PROVOD, Miroslav; FORMÁČKOVÁ, Marie: *Reportáž z rakve*, Praha 2010, str. 13

¹³⁴ Tamtéž, str. 13

¹³⁵ Miroslava Provoda som oslovila kvôli rozhovoru pre túto prácu, nakoniec sa ale rozhovor neuskutočnil.

¹³⁶ Pri priekupníkoch mám na mysli ľudí, ktorí neobchodovali s valutami a tuzexovými poukázkami, ale s tovarom rôzneho druhu získaného rôznymi spôsobmi.

nemal tiež zájem. Na to mu druhý odpovedá, že takéto kšefty ho nezaujímajú, pretože „ten jede ve velkém“.¹³⁷

Adam Havlík ich definuje ako: „*Veksláci [...] hrali pred rokom 1989 kľúčovú rolu na tuzemskom čiernom trhu. Títo ľudia pôsobili ako prostredníci pri každodennej snahe ľudí získať nedostatkové tovary zo Západu či zahraničné meny. Zaoberali sa predovšetkým obchodovaním s valutami a odberovými poukážkami, tzv. bonmi. Ich činnosť bola z hľadiska vtedajšieho zákonodarstva protiprávna a naľhala skutkovú podstatu niekoľkých trestných činov. Konkrétne sa jednalo o špekuláciu, ohrozenie devízového hospodárstva, prípadne tiež porušovanie predpisu o obehu zboží v styku s cudzinou, pretože okrem obchodovania s valutami a odbernými poukážkami sa zameriavali často aj na pašovanie a predaj spotrebných tovarov zo zahraničia. Špičky, ktoré sa vypracovali z radových vekslákov, sa venovali aj obchodovaniu s umeleckými dielami, drahými kovmi atď.*“¹³⁸

Ďalej Havlík rozlišuje akýsi širší a užší význam slova vekslák. V užšom pohľade sa jedná vyložene o osoby predávajúce a skupujúce bony a valuty, ktoré sa zdržiavali v prostredí Tuzexov a v širšom význame zahŕňa práve aj obchody s rôznymi tovarmi, okrem zmienenej výmeny korún, valút a bonov. Nakoniec sa však vo svojej charakteristike prikláňa k širšiemu významu slova, odkazujúc sa na pamätníkov, čiastočne aj novinárske texty, ale aj na sieťové prepojenie celého čierneho trhu.¹³⁹ Toto sieťovanie podrobnejšie vysvetľuje v kapitole venujúcej sa typológii vekslákov¹⁴⁰, ktorej sa v práci nevenujem, ale v rozhovoroch s narátormi je čiastočne naznačená.

Je samozrejme jasné, že nie všetci, ktorí sa venovali predaju spotrebného tovaru, sa s pomenovaním vekslák stotožnia. Jeden narátor z regiónu po prečítaní si informácie v jednom článku, kde slovo veksl má znamenať podvodnú zmenu toto pomenovanie odmietol: „*Říkám, mně se ani to slovo vekslák nelíbí, co se týče mý*

¹³⁷ *Bony a klid* [film] Réžia: Vít Olmer. Československo, 1987

¹³⁸ HAVLÍK, Adam. Veksláci v pozdně socialistickém Československu – otázky a perspektivy bádání, str. 442 In: HORÁK, Pavel; HRADECKÝ, Tomáš, a kolektiv. České, slovenské a československé dějiny 20. století VIII. Ústí nad Orlicí, 2013; str. 441–449

¹³⁹ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 19

¹⁴⁰ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, kapitola 4, str. 76-112

osoby. *A tady v tom našem okolí se ani v souvislosti s náma nepoužívalo, jo?*¹⁴¹ Po tom, čo som mu vo svojej reakcii na toto tvrdenie vysvetlila, že spojenie slova veksl s podvodnou smenou, je pre mňa nová informácia a ja osobne tento fenomén v zásade takto nevnímam, tak v ďalšom rozprávaní toto slovo využil aj bez toho, aby opisoval výhradne podvodné jednanie.

Predpokladám, že hlavný dôvod, prečo ľudia, ktorí sa venovali obchodu s valutami, bonmi a tovarom odmietajú toto tvrdenie je práve z obavy, že by boli neprávom spájaní s podvodnými praktikami, aj keď v ich očiach sa jednalo o obchod. Tieto podvodné praktiky popisujú nie len články v tlači alebo na internete, ale aj narátori. Napriek tomu sa ohraňujú, že to nebol ich prípad.

Pri rozhovore s narátorkou, ktorá pracovala ako sprievodkyňa pre západonemeckých turistov, ktorým zamieňala valuty neoficiálnou cestou, výhodnou pre obe strany hovorí: *„(K)ed' dostali (odo mňa) 20 korún za marku, tak ťažko by si ju v banke menili za 3 koruny. To by boli blbí. Takže takto ja som začínala. A v tomto cestovnom ruchu ja som robila, neviem, minimálne 10 rokov.*¹⁴² Aj napriek tomu o sebe nehovorí ako o človeku, ktorý by veksloval: *„Ja som normálne vymenila peniaze, predala som peniaze a dostala som peniaze a mala som na tom zisk. To nie je nič, čo by sa vymykalo nejak. Mne to nepríde. Ja som bola podnikateľka.*¹⁴³ O vekslákoch hovorila ako o tých ľuďoch, za ktorými jazdila zameniť západné marky za československé koruny. Avšak oddeľuje túto prax od ľudí, Havlík ich nazýva „komaři“ alebo „nohy“¹⁴⁴, ktorí vekslovali pred Tuzexom alebo na ulici:

„Ja nehovorím o vekslákoch, pozor, ja nehovorím o takých vekslákoch, čo stáli niekde pri Tuzexe a bony, bony. To boli zase ďalšia skupina, tí vlastne boli zásobovaný. Ale títo, to boli bossovia, tí sa nikde neukazovali, tí nestáli po uliciach, tí boli tajní proste. To boli tí šéfovia. (...) A tamtí, čo tam chodili po uliciach a trápne to tam jako sa snažili meniť, tak týchto vekslákov ja vôbec nemyslím. To je rozdiel, s tými sme sa my ani nestretávali. To bola lúza, (...) to bol taký ten odpad, ktorý okrádal cudzincov, pretože sa s ním stretol niekde na ulici a vekslovali, hej? To možno aj dnes by ste ich niekde

¹⁴¹ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

¹⁴² Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁴³ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁴⁴ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 90

*na Václaváku stretla. Ale pred tými sme my upozorňovali, pretože tých bolo ako maku, takže ja keď som prišla do autobusu, tak som im (turistom) povedala, že samozrejme vymením peniaze a v žiadnom prípade nikoho, kto ich osloví na ulici, nech nevymieňajú, pretože tam budú akurát okradnutí. (...) Toto je iná kategória.*¹⁴⁵

Narátorka ďalej dodala o „pocitivej praxi“ vo vzťahu k ľuďom, s ktorými aj ona obchodovala a menila západné marky na československé koruny: *„To by si vekslák v živote nemohol dovoliť, aby niekomu dal o 10 halierov menej, hej. To neexistuje. To bol akože biznis, akože perfektne fungujúci systém.*“¹⁴⁶ Zjavne však hovorí o svojej obchodnej sieti, v ktorej sa sama pohybovala a nie o ľuďoch, ktorí stáli pred Tuzexom a boli „iná kategória“ ako ich v citácii vyššie nazvala.

Aj narátor z Nových Zámkov spomínal vekslákov stojacich pred Tuzexem. On, okrem iného, jazdil do Bratislavy alebo do Piešťan hromadne nakupovať bony pre známych, z čoho mu vyplývali finančné výhody. V rozhovore nezmieňoval svoje osobné zlé skúsenosti s týmito ľuďmi, ale bol svedkom aj podvodného jednania:

„Väčšinou to boli tí istý, oni tam boli každý deň. No ale tak človek, keď urobil raz, dvakrát s tým istým človekom obchod a nevybabral s ním, tak väčšinou už za ním sa chodilo. Ale potom, keď sa chodilo za ním častejšie, tak aj on už dal nejakú inakšiu zľavu, už to potom tak fungovalo. Keď už zbadal, že idem po ceste alebo po chodníku, že sa bližim k nemu, tak on už odišiel bokom trošku. Už vedel, už si aj on zapamätal. To bolo také férové by som povedal. Lebo veľakrát sa stalo, že títo veksláci oklamali týchto ľudí. A hlavne takých obyčajných ľudí. Došiel tam taký, v tej dobe, čo ja viem, 40, 50ročný pár, lebo si chceli kúpiť niečo v Tuzexe, tak ich oklamal. Ale na pár halierov, lebo však to neboli veľké sumy, ale vedeli, že neni sú z tej oblasti, že dobre, nech má o 100 korún viacej, ale podvodom. Oklamal ich. No a takýto ľudia boli potom nahnevaní, lebo potom sa sťažovali na políciu a to, a už z toho bol problém ďalší. Už tam začali chodiť v civile a čo ja viem čo, a už to tam kontrolovali. Pokiaľ človek obchodoval aj... v čiernom obchode, ale dodržoval... férovo, tak nebol žiadny problém.“¹⁴⁷

¹⁴⁵ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

¹⁴⁶ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

¹⁴⁷ Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 6. 2019

Ďalej aj narátor, ktorý síce v Prahe začínal s obchodom s valutami, ale pomerne rýchlo sa preorientoval na obchod s tovarom, neodmieta pomenovanie vekslák. Naopak, veksláka má spojeného najmä s obchodom:

„To zboží se prodávalo za cokoliv. Za valuty, za koruny nebo za jiný zboží se to měnilo. A tam přímo nebo nepřímo z Vás byl vekslák, aniž byste chtěla. A to jste se musela těch valut zase nějak zbavit. Musela jste je přeprodat anebo jste je potřebovala na zaplacení toho zboží, nebo zase naopak koupit. Takže ono se to všechno tak prolínalo, jo. A kdo byl vekslák, kdo byl... ono to všeobecně nazývají tak, že vekslák byl každej, kdo nezákonně obchodoval s čímkoliv, tak byl vekslák. (...) No a on když třeba prodával kradené zboží, tak co to bylo za veksláka? To byl překupník nějakej, to nebyl vekslák. Ale pro veřejnost to byl vekslák.“¹⁴⁸

Takže pri hľadaní odpovedi na otázku, kto je vlastne vekslákom, sa ukazuje niekoľko uhlov pohľadu a tiež aj otázka toho, ako se toto samotné označenie „vekslák“ dotýka konkrétnej osoby. Všetci narátori odmietajú podvodné jednanie z ich strany, aj keď existencii týchto praktík otvorene priznávajú. Hovoria však o férovom obchode, ktorý ale vo vzťahu k štátu férový nebol, a aj o tom svedčí naplňovanie skutkovej podstaty trestných činov, ktoré som spomínala vyššie. Z morálneho hľadiska teda samotní ľudia pohybujúci sa v rámci čierneho trhu s valutami a s tovarom existenciu dvoch prípadov podvodného jednania pripúšťajú:

1. Voči štátu, ktorú uznávajú tým, že ich činnosť bola nelegálna
2. Voči konkrétnym osobám, teda buď „zákazníkovi“ alebo voči inému odberateľovi, kedy odsudzujú nedodržiavanie ústnych dohôd, ktoré medzi jednotlivými osobami prebehli

Havlíkova definícia je z môjho pohľadu trefná, pretože zahŕňa rôzne neoficiálne obchodné činnosti a praktiky týchto ľudí, zároveň správne upozorňuje na ich nelegálny rozmer a napriek tomu nezdôrazňuje, že sa jedná o výhradne o podvodné praktiky.

Veľmi trefne a vtípne vystihol rolu vekslákov Peter Cvik, narátor, ktorý se tejto činností nevenoval, napriek tomu mi svoju pomoc, ako bývalý colník, ponúkol:

¹⁴⁸ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

„Veksláci boli vtedy za socializmu ako zubári. Nikomu sa za nimi nechcelo chodiť, ale boli to jediný ľudia, čo Vám vedeli pomôcť.“¹⁴⁹

Okrem toho, že je pre mňa nesmierne obtiažne v týchto riadkoch popísať, kto všetko spadá do definície veksláka, pretože na jednej strane v sebe nemám emóciu a skúsenosti doby, kedy veksláctvo dosahovalo svojho vrcholu, a navyše mi neprináleží v týchto riadkoch ukazovať na niekoho prstom, tak dokážem rozlišovať túto činnosť vo vzťahu k oficiálnemu zamestnaniu, ktoré títo narátori mali. Rozlišujem medzi:

1. Vekslovaním – teda činnosťou, ktorú narátori vykonávali pri zamestnaní, a to ako pri výkone svojej práce, tak aj mimo pracovnú dobu
2. Vekslákmi – teda ľuďmi, ktorí túto obchodnú činnosť vykonávali na „plný pracovný úväzok“ a v zamestnaní mali nejaký spôsob krytia alebo sa zariadili inak, napríklad si cez známosť vybavili potvrdenie invalidného dôchodcu

Toto rozdelenie na vekslák ako sociálny status a vekslovanie ako zárobková činnosť zjednodušuje definíciu tohto slova. Sociálny status je niečo, čo určuje postavenie jednotlivca v spoločnosti v určitom čase. Pritom v tomto rozdelení nezohľadňujem to, koľko si títo ľudia dokázali zarobiť neoficiálnou cestou.

3.6 Zamestnanie vekslákov

V Československu v období normalizácie bolo legislatívne dané, že občania nielenže mali právo, ale aj povinnosť pracovať. To znamenalo, že skutočne takmer každý mal istotu pracovného miesta, aj keď to vyústilo do prezamestnanosti. Aj tu ale existovalo niekoľko málo výnimiek. Aj v minulom režime bola možnosť byť tzv. na voľnej nohe, ale týkalo sa to len niekoľko málo profesií¹⁵⁰, ale nemohlo ísť o podnikanie tak, ako ho poznáme dnes. Aj toto pôsobenie „na voľnej nohe“ malo svoje limity, najmä tie personálne, pretože ani samotní ľudia pracujúci týmto spôsobom nemali záujem, aby si „navzájom brali prácu“.¹⁵¹ Napriek tomu ale existovala možnosť byť napríklad ženou v domácnosti v dobre situovaných rodinách alebo odísť

¹⁴⁹ Rozhovor s P. C. viedla Jana Kráľovičová dňa 21. 5. 2019

¹⁵⁰ Najviac sa v tomto smere hovorí o umelcoch, ale týkalo sa to aj turistických sprievodcov, tlmočníkov a ďalších.

¹⁵¹ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

do predčasného alebo invalidného dôchodku. V zásade ale platilo, že drvivá väčšina obyvateľstva mala a musela mať svoje zamestnanie.

V rozhovoroch o vekslákoch sa profesia čašníka a hostinského objavuje veľmi často spolu s hotelovými recepčnými a portýrmi. Ľudia, ktorí si pamätujú socializmus hovoria aj o tom, že veksláci boli častokrát zamestnaní len naoko ako napríklad noční strážcovia alebo vrátnici v niektorom z podnikov.¹⁵² Ich prácu za nich vykonával niekto iný, boli to často penzisti alebo študenti, ktorí si tak vylepšovali svoj mesačný príjem o síce podpriemerný plat, ale s navyše niekoľkými stovkami korún bokom, ktoré dostávali za mlčanie.¹⁵³

Ďalším, možno trochu sprofanovaným, tvrdením je, že veksláci mali „pečiatku“ od lekára, potvrdzujúcu invalidný dôchodok. V priebehu môjho výskumu, ani medzi narátormi žiadny podvodný invalidný dôchodca nebol. Táto predstava, ktorá v spoločnosti čiastečne ešte stále pretrváva, môže byť daná aj pomerne bohato medializovaným životom zavraždeného podnikateľa Františka Mrázka, ktorý bol médiami označovaný za „bossa“ alebo „kráľa českého podsvetia“¹⁵⁴. František Mrázek získal do svojho občianskeho preukazu potvrdenie invalidného dôchodcu pre svoje vynikajúce kontakty a údajne ich dokázal aj sprostredkovať.¹⁵⁵ Nemôžeme však tvrdiť, že sa tento status získaval jednoducho, pretože tým doktori, ktorí potvrdenie vydávali, mohli ohrozovať aj samých seba. Ďalším možným dôvodom, prečo táto predstava československej, a následne českej spoločnosti pretrváva je ďalšia scéna z filmu *Bony a klid*, v ktorej partia vekslákov prichádzajúcich, po podplatení vyhadzovača, do jedného nočného klubu ich víta tamojší DJ so slovami: „*Vážený přítelé, potěšující*

¹⁵² Táto prax je dobre reflektovaná vo filme *Bony a klid* v scéne, kde „vybavujú“ zamestnanie nočného strážcu pre Martina, hlavnú postavu filmu, s tým, že „za mladého občas zaskočí támhleten děda“. Budúcemu zamestnávateľovi sa to pochopiteľne nepáči, a tak mu doslova hodia na stôl pomerne veľkú hotovosť, ktorú budúci zamestnávateľ prikryje a s podmienkami nakoniec súhlasí.

¹⁵³ Tuzex, veksl bony a klídek, aneb jak se za komárů točila škvára | societyMag – společnost bez pozlátka. *Totalmag, magazín o všem co nás zajímá* [online]. (citováno 16.05.2019) Dostupné z: <http://www.totalmag.cz/spolecnost/66-fenomen-doby/337-tuzex-veksl-bony-a-klidek-aneb-jak-se-za-komar-toila-kvara.html>

¹⁵⁴ Příkládov je hned' niekoľko, z množstva článkov spomeniem len: Kmotr Mrázek? Hodný člověk, tvrdí místní. Co bude s jeho vilou? – tn.cz. *TN.cz – zprávy z domova i ze světa* [online]. Copyright © TV Nova s.r.o. [cit. 16.05.2019]. Dostupné z: <https://tn.nova.cz/clanek/kmotr-mrazek-hodny-clovek-tvrdi-mistni-jeho-vila-se-porad-prodava.html>; alebo Život krále podsvětí ukončila střela přímo do srdce. Policie ví, kdo zabil Mrázka, ale důkazy chybí – Seznam zprávy. *Seznam zprávy* [online]. Copyright © 1996 [cit. 16.05.2019]. Dostupné z: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/zivot-krale-podsveti-ukoncila-strela-primo-do-srdce-policie-vi-kdo-zabil-mrazka-ale-dukazy-chybi-12352>

¹⁵⁵ KMENTA, Jaroslav: *Kmotr Mrázek*, 3. vydání, Praha 2008, str. 15-17

*zpráva. Vítám mezi námi nejbohatší invalidní důchodce v Praze a možná na světě. Dobrý večer!*¹⁵⁶ Pritom v skoršej scéne je vyslovene povedané, že len jeden z partie (okrem šéfa, o ktorom sa nedozvieme, aké je jeho „povolanie“), Hary, je invalidným dôchodcom a ďalšia postava, ktorú stvárnil Roman Skamene je oficiálne kuričom.

V mojej vzorke narátorov, ktorí sa venovali nejakej forme vekslovaniu, sú štyria muži a jedna žena. Okrem jedného narátora pôsobiaceho v Prahe tento druh obchodu prevádzkovali pri zamestnaní, ktoré skutočne vykonávali a nepotrebovali si „kryť chrbát“ spôsobom ako je to vykreslené napríklad aj v spomínanom filme *Bony a klid*. Boli to čašníci (2), turistická sprievodkyňa na voľnej nohe (1), nástrojár (1) a spomínaný narátor ako výnimka, ktorý vykonával svoje zamestnanie naoko ako strážca.

Profesia čašníka, ktorá je pomerne často spomínaná v súvislosti s veksľáctvom, bola oficiálnou pracovnou náplňou pre dvojicu narátorov z Jablonca nad Nisou, ktorí v 80. rokoch spolupracovali ako aj v rámci oficiálneho zamestnania, tak aj pri činnostiach spojených s vekslovaním. Zo začiatku však každý pôsobil v inej prevádzke, ale nakoniec sa im podarilo pracovať spolu v jednom hostinci, pričom sa obaja stali vedúcimi prevádzky, v ktorej sa striedali pri smenách. To im poskytovalo niekoľko výhod. Jedna z nich bola, že takmer vždy bol jeden z nich prítomný v reštaurácii, pretože vedúcimi smeny boli len oni dvaja, takže si tam „zákazníci“ mohli vyzdvíhať svoj tovar. Výnimkou bolo, keď spolu s manželkami išli na dovolenku alebo na víkendový pobyt. V práci však skladovali len niekoľko málo tovaru, prevažne oblečenia. Jeden z dvojice to odôvodňuje: „*(M)ěli jsme to (zboží) na více místech, protože by to bylo rizikový to mít všechno doma. Ale dost doma, dost různě po garážích, a i v práci něco. Člověk musel mít všechno po ruce, jo. Přišel do restaurace host, hele ty děláš tohle s džínama, nemáš něco? Říkám jo, pojd' dozadu.*“¹⁵⁷

Samozrejme nie všetci čašníci sa automaticky venovali vekslovaniu alebo boli nejakým spôsobom činní v prostredí čierneho trhu. Napriek tomu, ako aj vo svojom texte venujúcemu sa zamestnancom v pohostinstve prevažne nižšej cenovej skupiny, píše Přemysl Houda, že profesia čašníka bola určite platovo podhodnotená, pretože tam existoval predpoklad a možnosť privyrobenia si bokom. Túto skutočnosť

¹⁵⁶ *Bony a klid* [film] Režie: Vít Olmer. Československo, 1987

¹⁵⁷ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

spomínali v rozhovoroch aj obaja narátori z Jablonca nad Nisou. Toto reflektovali hlavne narátori, s ktorými Houda vo svojom texte pracoval, ktorí dokonca aj explicitne vyjadrili skutočnosť, že v tejto profesii mali príležitosť si privyrobiť bokom, takže s neoficiálnym privýrobkom na pozícii čašníka sa akosi už dopredu počítalo. Dokonca interpretujúc tvrdenie narátorov, s týmto predpokladom počítali nielenže samotní čašníci, ale aj kontrolóri.¹⁵⁸ Houda tu opisuje v skratke spôsoby podvádzania. Nejednalo sa však o výmenu valút a podobne. Tento text je zameraný na „*mainstream československého pohostinství*“¹⁵⁹, takže viacmenej išlo o nariedovanie alkoholických aj nealkoholických nápojov, podvody s váhou, vyúčtovaním alebo predaj vlastného tovaru, všetko však v malej miere. Čo ale Houda zdôrazňuje je to, že ľudia na pozícii čašníkov kradnúť nemuseli, systém ich k tomu nenútil, iba to umožňoval v dôsledku neschopnosti vykonávania dostatočných kontrol.¹⁶⁰

Jeden narátor z Jablonca nad Nisou miestama rozrozprával o svojej práci hospodského. Hovoril o tom, že keď mu prišla kontrola, tak sa ho snažila zdiskreditovať a zistiť v prevádzke nejaký nedostatok zapríčinený práve ním. Dokonca aj pripustil, že pri čapovaní piva mu bol nameraný tzv. podmírak, ale odôvodňoval to veľkým zhomom v prevádzke, pretože bola plná a on bol jediný zamestnanec, ktorý počas smeny čapoval pivo. Vehementne odmietal cielené okrádanie zákazníkov a dokonca zdôrazňoval, že on bol jeden z mála v okolí, kto sa staral napríklad o pivo nadštandardným spôsobom.¹⁶¹

Vzhľadom k tomu, že táto jablonecká dvojica si privyrábala predajom rôzneho tovaru, považujem toto jeho tvrdenie za uveriteľné, napriek tomu však predpokladám, že nejaké výhody z tohto vedľajšieho „biznisu“ musel plynúť aj pre ostatný personál, aj keď možno nie v podobe priameho finančného zisku, o ktorom ani jeden z dvojice nehovoril, ale napríklad vo zvýhodnenej cene predávaného tovaru. Je to ale len dohad autorky a táto informácia mi nebola potvrdená ani jedným z nich.

Ďalší narátor je z Nových Zámkov, ktorý pracoval ako nástrojár v tom čase najväčšom podniku v meste, Elektrosvit, ktoré sa nachádza na juhozápade Slovenska.

¹⁵⁸ HOUDA, Přemysl: *Socialistické pohostinství: Ideál veřejného stravování zdevastováno praxí...*, str. 353–379; In: VANĚK, Miroslav; KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2014, str. 359, 360

¹⁵⁹ Tamtiež, str. 361

¹⁶⁰ Tamtiež, str. 361

¹⁶¹ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

Nové Zámky boli pomerne ukážkovým a rozvíjajúcim sa socialistickým mestom, v ktorom sídlilo pomerne dosť podnikov a závodov, a navyše po bombardovaní mesta na konci 2. svetovej vojny bolo znovuvybudované komunistami a postupne vyrástli panelákové sídliská okolo centra mesta. Ale aj v takto rozvíjajúcom sa socialistickom meste, ktoré v zásade netrpelo nedostatkom, a kde bolo celkom slušne zabezpečené zásobovanie, tak aj tak v ňom prekvital čierny trh. Narátor, s ktorým som sa na túto tému rozprávala, hovoril o tom, že tam v tom čase boli aj „väčšie ryby“ než je on, ale aj tak z jeho rozprávania, rovnako ako pri iných narátoroch, vyplývalo, že dokázal nadštandardne zabezpečiť seba a svoju rodinu. Jeho obchod, podobne ako aj v prípade dvojice z Jablonca nad Nisou, bol postavený hlavne na obchodovaní s tovarom. Nové Zámky, na rozdiel od Jablonca nad Nisou nemali predajňu Tuzex a najbližšia bola dlhú dobu len v Bratislave alebo v Piešťanoch, a až ku koncu 80. rokov sa otvorila predejná v Nitre, kam to mali Novozámčania najbližšie.

Napriek tomu bol obchod tohto narátora v niečom iný. Podľa jeho slov bolo pre neho výhodnejšie zboží vyvážať do Maďarska, ktorého hranice sú len niekoľko kilometrov od Nových Zámkov než mať primárnych odberateľov na slovenskom území. Ten svoju obchodnú činnosť preto mohol vykonávať najmä cez víkendy, pretože si vyžadovala istý čas, ktorý strávil na ceste do susednej krajiny¹⁶² a nijak ju nekombinoval so svojim zamestnaním, do ktorého, zdá sa ako jediný z narátorov, dochádzal pravidelne kvôli svojej pevnej pracovnej dobe¹⁶³. Preto v pracovnom týždni mohol jedine predávať tovary, najmä oblečenie, ktoré cez víkend nakúpil v neďalekom Maďarsku. Môže to byť jeden z faktorov, prečo tento narátor, z môjho vzorku respondentov, obchodoval v najmenšej miere. Tiež je to pravdepodobne viazané na mesto a región, v ktorom žil. Pretože aj keď v Jablonci nad Nisou nebol tak veľký počet turistov a návštevníkov ako v Prahe, tak se tam konali i medzinárodné veľtrhy, s ktorými sa Nové Zámky a okolie určite pochváliť nemohli.

Narátorka, jediná žena, ktorá sa v tejto vzorke objavuje, svojím zamestnaním mala skutočne privilegované postavenie na poli nelegálneho obchodu. Po vysokoškolskom štúdiu vo Východnom Nemecku nastúpila v Prahe do podniku

¹⁶² Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

¹⁶³ Narátori, ktorí pracovali ako čašníci, prípadne krčmár, tak samozrejme chodili do práce pravidelne, ale pracovná doba v pohostinstve je špecifická a pracuje sa v rôznej smennej prevádzke, napríklad krátky/dlhý týždeň. To znamená, že niekedy se pracuje cez víkendy a niekedy majú voľné dni aj cez týždeň.

zahraničného obchodu Artia. Na tomto mieste neodpracovala ani rok a presunula sa do úplne inej sféry, stala sa sprievodkyňou v Prahe pre nemeckých turistov, hlavne zo Západného Nemecka, a mohla tak byť na voľnej nohe. Svoj prístup k práci popísala nasledovne:

„(N)ejaké podnikanie neexistovalo. Ale ja už vtedy, neviem kde sa to vo mne... Ja keď som si skúsila to zamestnanie po tej vysokej škole, tak ja som už po troch mesiacoch vedela, že ja toto nikdy robiť nebudem. Ja som to proste vedela. Ja som síce nevedela vôbec, čo budem robiť ani ma to nezaujímalo. Ja som si hovorila, že ja budem radšej umývať okná, jeden môj kamarát umýval okná, to bol tiež kšeft, ale hlavne, že bol na voľnej nohe. (...) Ale začala som rozmýšľať, čo by som robila, aby ma to trochu bavilo a aby som nemala ten strašný, takú tú nudu toho jednotvárneho zamestnania, kde budem čakať na tie peniaze do začiatku mesiaca a dostanem ich.“¹⁶⁴

Ako sprievodkyňa mala jedinečnú príležitosť stretávať sa so západonemeckými turistami a prepojiť tak svoju pracovnú činnosť s nelegálnym obchodom, pretože ako sama popisuje, okamžite ako vyzdvihla skupinku turistov, tak im ponúkla výmenu peňazí a varovala ich pred pouličnými vekslákmi, ktorí jednak boli jej konkurenciou a po ďalšie mohli týchto turistov okrádnúť.¹⁶⁵

Posledný v tomto vzorku narátorov bol práve tým, ktorý sa neoficiálnemu obchodu venoval na „plný pracovný úväzok“. Aj keď oficiálne bol zamestnaný po celú dobu normalizácie, tak toto zamestnanie reálne nevykonával a dokázal sa vždy s niekým dohodnúť, kto by to zamestnanie vykonával miesto neho: *„To zaměstnání, to v podstatě fungovalo tak, že jsem si vždycky zajistil za sebe náhradu, tu jsem zaplatil, a za mě tam rádi seděli, páč dostali tu výplatu, co jsem měl ofic, plus jsem jim dával navíc, jo.“¹⁶⁶*

Pri porovnaní pracovného zaradenia s narátormi pre túto prácu so zisteniami Adama Havlíka sa do „klasického veksláckeho povolania“ zaraďujú traja z nich: jablonečná dvojica ako čašníci/hostinský a narátor z Prahy, ktorý prácu vykonával naoko a zháňal si za seba náhradu. K ďalším typickým zamestnaniam Havlík priraduje taxikárov alebo ako vhodné zamestnania, v ktorých sa dalo „zaskočiť“ zmieňuje

¹⁶⁴ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁶⁵ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁶⁶ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

nočných strážcov, vrátnikov, kuričov, domovníkov std'.¹⁶⁷ Taktiež na tomto mieste spomína aj tzv. čierne duše (zmienených penzistov a študentov, ktorí v zamestnaní zaskakovali) alebo status invalidného dôchodcu.

3.7 Životný štýl

V spoločnosti stále pretrvávajú rôzne príbehy o tom, ako veksláci a priekupníci trávili svoj voľný čas, a nedá sa povedať, že by boli d'aleko od pravdy, skôr naopak. Ale rovnako ako v iných aspektoch platí aj v tomto prípade, že nie všetci veksláci a priekupníci dávali svoje nadobudnuté imanie najavo okázalým spôsobom, ako sme zvyknutí z rôznych rozprávání alebo produktov populárnej kultúry. V mojej vzorke narátorov len časť z nich hovorí o akomsi hedonistickejšom a okázalejšom spôsobe trávenia voľného času.

Napríklad jablonecká dvojica spomínala na diskotéku s názvom Sklářská chalupa v meste Harrachov, ktorá *„nebyla pro každého, tam lidi stáli na parkovisku i celou noc, aby se dostali dovnitř. Byla to stylová diskotéka na úrovni, ne jak ty dnešní. To i ty Západňáci čuměli.“*¹⁶⁸ Toto miesto lákalo aj mnohých ďalších ľudí, nielen z blízkeho okolia, ale aj z Prahy. *„Sklářská chalupa byla skvělá diskotéka, tam se chodili ukazovat i veksláci z Prahy. No a taky se tam dohadovaly i nějaké kšefty.“*¹⁶⁹ Druhý z dvojice tiež spomínal Sklářsku chalupu ako výbornú a luxusnú diskotéku, ale neakcentoval natoľko budovanie kontaktov priamo na tomto mieste. Spomínal skôr na to, že navštevovali bary v Jablonci nad Nisou alebo v Liberci. Viac sa zastavil pri návštevách jabloneckých klubov ako Boccaccio, pri ktorom spomínal aj na to, ako stačilo zdvihnúť telefón a celá partia tam prišla, predbehla ľudí čo stáli v rade a mali rezervovaný stôl v preplnenom nočnom podniku.

„To se i lidi z Liberce jezdili bavit do Jablonce. (...) A tam bylo všude plno, kolikrát se tam ani nedostali, tak museli jinam. To já jsem zas měl výhodu, já jsem zavolał, řekl hele, jdu tam, čekej mě venku. Tak přišel vyhazovač, tam byla fronta, jak když čekají na banány, my byli 10 metrů vzadu a řekl, támhle pan V. a ty čtyři co jdou s ním jdou

¹⁶⁷ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 88

¹⁶⁸ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

¹⁶⁹ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

dovnitř. No tak ty samozřejmě mohli být naštvaní, ale my jsme prošli dovnitř a měli jsme místo a rezervačku, že jo, protože jsme byli schopni tam utratit peníze. Nehledě na to, že v ty době jsem tam byl pomalu každé den. (...) Obsluze jsem řekl, flašku šampusu dej kapele, flašku šampusu sem, dej mi nějakou kořalku, kafičko, no a bavili jsme se do rána do pěti. Trochu jsem se vyspal a v 11 jsem šel zase do práce.“¹⁷⁰

Podobný spôsob popisuje Havlík prostredníctvom spomienok pamätníka, Roberta Pekárka, ktoré v rovnakom duchu hovoril o frontách, vyhadzovačoch, známostiach a popíjaní sektu.¹⁷¹

Vo vzťahu k pražským vekslákom, ktorí boli, dá sa povedať, tými vyhlásenými v republike, nie z dôvodu najväčšieho zárobku, ale najväčšej koncentracie¹⁷² a možno aj podvodom, sa narátor z jablonecké dvojice staval s odstupom. „*Oni přišli do Jablonce a dělali ramena, mysleli, že jim to všude patří.*“¹⁷³ Môže to byť dané aj tým, že v Jablonci nad Nisou, „je doma“ a cíti tam väčšiu istotu a stabilné zázemie známeho prostredia. Druhý z dvojice konflikty tohto typu nespomínal, ako ani v niektorom z jabloneckých nočných klubov, tak ani v harrachovskej Sklárskej chalupe.

Všeobecnejšie však je možné tvrdiť, že málokto z ľudí, ktorí aktívnejšie pôsobili v šedej ekonomike socialistického Československa navštevovali podniky a krčmy najnižšej cenovej kategórie, ale omnoho radšej, a hlavne častejšie než obyvatelia s bežným príjmom bez možnosti, schopnosti, ambície alebo obavy zarobiť peniaze navyše nelegálnou činnosťou, radi navštevovali luxusné reštaurácie alebo nadštandardné koktejl bary, či podniky pre turistov alebo majetnejších občanov. Krátka zmienka sa objavuje aj v článku *Socialistické pohostinství: ideál veřejného stravování zdevastovaného praxí...* Přemysla Houdu¹⁷⁴, kde autor priamo citoval narátora:

„Interhotely byly pro cizince, šlapky, pasáky a pár takových celebrit z muziky, a tak a slušovický, slušovický bosse. Těm já jsem se věnoval hodně, těm slušovickéjm, to byli hosti... Ta cenová hladina byla vysoká pro běžného člověka, ti tam nechodili. Chodili

¹⁷⁰ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

¹⁷¹ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 173

¹⁷² Praha bola a doteraz stále je považovaná za najväčšie centrum oficiálnej aj neoficiálnej ekonomiky.

¹⁷³ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

¹⁷⁴ In: VANĚK, Miroslav; KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2014; str. 353–379

tam taxikáři, takováhle ta společnost. Pak ty šlápoty, to je jasný, veksláci samozřejmě.“¹⁷⁵

Keďže bol medzi mnou ako tazateľkou a narátormi výrazný vekový rozdiel, čo predpokladám, že mohol byť dôvod, prečo mi nijak zvlášť neopisovali spôsob, ako sa chodili zabávať vo voľnom čase, napriek tomu sa jeden narátor z Jablonca nad Nisou podelil o zážitok, ktorý sa z jeho strany dá nazvať ako akási revolta voči bezpečnostným zložkám štátu:

„Pak jsem si tu košili (z Kypru) vzal tady a v Boccacciu přišel za mnou šéf baru, ať si okamžitě svlíknu tu košili nebo oblíknu něco jinýho nebo chlapi z kriminálky říkali, že mě zavřou. (...) A to jsem měl košili krátko rukávovou, tady jsem měl vyznamenání vyšitý, a tady jsem měl třeba příslušnost, co mají v americký armádě, (...) pak nějaký výložky a na zádech jsem měl žlutě, na černý košili, USA. A v tom jsem tam byl. A přišel za mnou číšník, že z kriminálky ti vzkazují, že ať se jdeš převlíknout nebo ať si to svlíkneš. Koukám, a já na ně seru, jim řekni, že to znamená udatna sovětska armija. Von jim to řek, oni tam skákali, tak jsem musel s ním do šatny a on mě půjčil sako nějaký tam.“¹⁷⁶

Narátorka nespomínala nejaké konkrétne miesta, zážitky alebo konkrétne konzumáciu jedál a nápojov, a to, ako trávili voľný čas zhrnula nasledovne: *„My sme boli taká elita v podstate tu, lebo sme mali peniaze, stretávali sme sa s cudzincami, čo vtedy nebolo moc ako to. Spústa tých holiek tam malo svojich aj priateľov z Nemecka, priateľky, neviem. Chodili sme do dobrých reštaurácií, na také vyhlásené diskotéky, Zlatá Husa, Alf... čo to bolo tam na Václaváku a také rôzne reštaurácie, do ktorých tá spodina, proste, normálni ľudia by v živote nevliezli.*“¹⁷⁷

Narátor z Nových Zámkov o ničom takom nehovoril, pravdepodobne preto, že je to rodinný známy, tak mu neprišlo vhodné so mnou tieto spomienky zdieľať alebo je možné, že vo voľnom čase podobné miesta nevyhľadával. Zmienil sa len o tom, že voľný čas trávil prevažne športom, čo mu cez víkendy umožňovalo vycestovať do

¹⁷⁵ Ústav pro soudobé dějiny, Centrum orální historie (ÚSD, COH), sbírka Rozhovory. Rozhovor s A. M. vedla Barbora Breuzerová, 28. 11. 2012; In: HOUDA, Přemysl: *Socialistické pohostinství: Ideál veřejného stravování zdevastováno praxí...*, str. 353–379; In: VANĚK, Miroslav; KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2014, str. 364

¹⁷⁶ Rozhovor s M. V. vedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

¹⁷⁷ Rozhovor s J. L. vedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

zahraničia, najčastejšie do Maďarska alebo Rumunska, a tieto výjazdy zvykol spájať práve s obchodovaním.¹⁷⁸

Všetci narátori však mali možnosť vycestovať, aj keď nie do kapitalistických krajín. Najviac možností k tomu mala práve narátorka, ktorá keďže pracovala aj pre cestovné kancelárie, tak sa k rôznym zájazdom dostávala zo všetkých narátorov nejjednoduchšie.¹⁷⁹ Jednému narátorovi z jabloneckej dvojice sa tiež podarilo vycestovať dokonca do kapitalistických krajín, a to rovno niekoľkokrát. Pri tomto sa však priznal, že si pomáhal podplácaním na úradoch.¹⁸⁰ Podobnú možnosť pripustila aj narátorka.

3.8 Ženy a veksl

Postavenie žien v socialistickej spoločnosti bolo aj z ideologických dôvodov považované za rovnocenné s mužmi, pretože bolo žiaduce, aby ženy zostali po druhej svetovej vojne v zamestnaní a nevrátili sa do domácnosti, ako tomu bolo napríklad v USA. Ich rola v domácnosti sa však nezmenila a stále boli vnímané ako „strážkyne rodinného krbu“, ale boli rovnoprávnou súčasťou spoločnosti ako muži, teda bolo bežnou praxou, že študovali na vysokých školách a zamestnanie bolo nie len ich právom, ale aj povinnosťou.¹⁸¹ Dokonca sa niektorým podarilo dostať aj do vedúcich manažérskych alebo riaditeľských pozícií veľkých podnikov.¹⁸² Ale aj keď sú prípady, kedy sa niektorým ženám podarilo dostať kariérne takto vysoko, tak sa jednalo skôr o výnimky, než o pravidlo a ženy tak vysoké pozície zastávali len zriedkakedy. Na druhej strane sa stalo tiež skôr výnimkou, že žena zostala v domácnosti a starala sa len o ňu a členov rodiny, aj nad rámec čerpania materskej dovolenky. To sa stávalo iba vo veľmi dobre situovaných rodinách, kedy plat manželky do rodinného rozpočtu nebol potrebný.

¹⁷⁸ Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dňa 19. 5. 2019

¹⁷⁹ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁸⁰ Rozhovor s M. V. vedla Jana Královičová dne 20. 3. 2019

¹⁸¹ Odhliadnuc od možnosti byť ženou v domácnosti. Toto však nebývalo bežnou praxou.

¹⁸² Takto sa v texte Miroslava Vaňka o manažeroch a riaditeľoch socialistickej spoločnosti objavil aj rozhovor s jednou ženou. VANĚK, Miroslav: „*Jak jsme budovali socialismus a potom kapitalismus...*“ *Tak jste o myslel?*“ *Profesní osudy hospodářských elit v době tzv. normalizace a na počátku transformace.* str. 179–230 In: VANĚK, Miroslav; KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2014

Či už žena bola zamestnaná na akejkoľvek pozícii alebo bola v domácnosti dočasne s detmi, tak jej pozícia v rodine bola neohrozená. Preto Paulina Bren ideálnu ženu normalizácie prirovnáva k hlavnej postave seriálu *Žena za pultem* ako tá, ktorá „nastoluje pokoj a poriadok tam, kde pôvodne nebol.“¹⁸³ Je pokladaná za „hrdinku socializmu po roku 1968. (...) Nie je za to, že prijíma svoju tradičnú ženskú rolu odsudzovaná, ale naopak je za ňu vyzdvihovaná. Jej odmenou je, ako môžu všetci občania-diváci sledovať na obrazovke, ukázková samoobsluha, v ktorej existuje a je trvalo dostupné všetko, čo si človek môže v socialistickom Československu len želať.“¹⁸⁴

Kvôli veľkej časovej náročnosti, týkajúcej sa starostlivosti o domácnosť a rodinu, sa stávalo skôr výnimkou, že sa ženy presadili na vedúcich pozíciách väčších podnikov. A zdá sa, že ešte väčšou výnimkou bolo, aby sa žena presadila v prostredí neoficiálnej ekonomiky, konkrétne, v kontexte tejto práce, vo vekslovaní. Nemám na mysli podieľanie sa na malých transakciách v rámci šedej ekonomiky zo svojej pracovnej pozície, ale z mimopracovného pôsobenia. Dokladá to aj svedectvo takmer všetkých narátorov, ktorí označili ženy v prostredí vekslákov, priekupníkov, šmelinárov alebo celkovo prostredí neoficiálnej ekonomiky odohrávajúcej sa mimo pracovné prostredie¹⁸⁵ za veľmi okrajovú. O ženách v okolí vekslákov hovorili ako o priateľkách, dievčatách pre zábavu¹⁸⁶, prostitútkach alebo volavkách¹⁸⁷.

Paulina Bren vo svojom texte spomína ešte jeden typ žien pohybujúci sa v blízkosti vekslákov, o tzv. tuzexových dievčatách.¹⁸⁸ Podľa nej sa jednalo o iný typ žien ako boli prostitútky „na plný úväzok“. Malo sa jednať hlavne o ženy v domácnosti, samoživiteľky alebo študentky, ktoré si za isté sexuálne služby mali nechať platiť vo valutách a malo sa jednať o príležitostný zárobok. Tieto „tuzexové dievčatá“ však žiaden narátor v rozhovore ani mimo záznam nespomínal a tieto ženy, ako aj píše Paulina Bren, dobová tlač nereflektovala.

¹⁸³ BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, Praha 2013, str. 309

¹⁸⁴ Tamtiež, str. 309

¹⁸⁵ Odohrávajúcu sa najmä na ulici, v hoteloch, podnikoch, nočných kluboch, teréne a podobne.

¹⁸⁶ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

¹⁸⁷ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

¹⁸⁸ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hustler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 42

Avšak v Kultúrnom sprievodcovi autorov Martina Franca a Jiřího Knapíka sa objavuje heslo *tuzexová slečna*, pričom toto označenie malo pejoratívny charakter a označovalo ženu, ktorá „zo zisťných dôvodov udržiavala známosť s cudzincom disponujúcim tzv. tvrdou menou, ktorá bola zameniteľná za tuzexové poukážky“.¹⁸⁹ Autor hesla však ďalej píše, že síce sa toto pomenovanie eufemisticky používalo pre označenie „lepšej prostitútky“, ale nebolo to presné označenie, pretože pre množstvo tuzexových slečien ich známosť s cudzincom nepredstavovala zdroj obživy. Takže toto označenie pri porovnaní s tvrdením Pauliny Bren nie je stotožniteľné.

Mne sa však podarilo zrealizovať pre túto prácu rozhovor so ženou – narátorkou, ktorá sa pohybovala vo veksláckom prostredí, podľa jej slov, rovnocenne so svojími mužskými spoločníkmi v rámci jednej obchodnej a priateľskej skupiny. Pôvodne som nemala žiadnu ambíciu hľadať pre túto prácu ženu-veksláčku ako narátorku, ale jeden z oslovených respondentov pre túto diplomovú prácu¹⁹⁰ mi tento kontakt sprostredkoval, dokonca z vlastnej iniciatívy. Počas počiatočného prieskumu som teda neplánovala zahrnúť do práce podkapitolu, ktorá by sa venovala genderovému pohľadu na túto oblasť, avšak táto príležitosť sa po zrealizovanom rozhovore vyslovene ponúkala.

Spomínaná narátorka odmietala, že by bola v tomto prostredí zvýhodňovaná, pretože je žena.¹⁹¹ Jej obchodná aktivita plynula hlavne zo zamestnania, pretože bola turistická sprievodkyňa a účasť pri nelegálnom obchode z jej strany prebiehala výlučne s turistami, ktorých sprevádzala v rámci dohodnutej spolupráce s niektorou z cestovných kancelárií. Zdôrazňovala aj to, že tento výmenný obchod bol v rámci jej sprievodcovských služieb pre západonemeckých turistov.

Zastúpenie žien v rámci akejsi hierarchie vekslovania opísala nasledovne:

„Ženy neboli určite tie, čo... Lebo mňa už nezaujímalo... ten vekslák, čo to skupoval tie peniaze, to bol skupkár. Skupoval tie prachy od nás. No tak to boli chlapi. A ja už som sa nestarala o to, čo oni s tým robia. Oni mali zase ďalšie cesty kam s tým šli a to ja už vôbec neviem. To by Vám povedal niekto iný. Mňa zaujímalo od mojej skupiny k nemu a ďalej nie. (...) Pre mňa bol boss ten, čo ich (peniaze) skupoval. Ja neviem čo

¹⁸⁹ FRANC, Martin; KNAPÍK, Jiří: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, Praha 2011, svazek II., str. 965, autor hesla: Martin Franc

¹⁹⁰ Nakoniec sme sa nedohodli na rozhovore, ale poskytlo mi kontakty na svojich dvoch známych.

¹⁹¹ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

d'alej sa s tými prachami dialo. (...) Nás bolo hodne žien (sprievodkýň), ale boli tam aj chlapi. Ale myslím si, že viacej možno tých dievčat tam bolo. ¹⁹²

V tomto výroku je zjavné, že ženy ako sprievodkyne prevažovali a boli v priamom kontakte s turistami, často zo Západu. Napriek tomu ale v rámci hierarchie obchodu som nenarazila na jediný zdokumentovaný prípad, kedy by sa nejaká žena dostala „o stupienok vyššie“. Rovnako ale ťažko odhadovať dôvod, prečo by to tak nebolo. Z rozprávania tejto narátorky sa dá vyvodit' iba to, že tieto ambície ona sama nemala a robila to, v čom bola zbehlá, v čom sa vedela pohybovať, a čo jej vynášalo aj tak vysoko nadpriemerný zisk. To bol priamy kontakt s turistami. A ako sama zdôrazňuje, ani ju prostredie „bossov“, ako ho sama nazvala ani nezaujímalo. Cez to všetko ale je z rozhovoru zrejmé, že ambície, ktoré narátorka mala, tak aj dosiahla. Preto nie je možné zovšeobecniť jej tvrdenie, že tí, v jej pojatí bossovia, teda skupkári¹⁹³ a ľudia vyššie, boli výhradne muži, pretože ako tvrdila aj narátorka, oni boli tí v pozadí, tí neviditeľní.¹⁹⁴

Jeden narátor sa však v rozhovore zmienil o jednej žene pracujúcej ako zdravotná sestrička, ktorej sa darilo obchodovať údajne veľmi obratne: *„Ženy... ty byly převážně dílerky, ale pamatují si na jednu (...), ta dělala zdravotní sestru v nemocnici a plno zboží tam dokázala prodat po nemocnici. Já nevím, jestli sestrám nebo pacientům, to nevím, ale vím, že tam prodávala z Polska pašovaný zboží i poměrně ve velkém. Takže byly tam, ale víceméně vzácně. Já si pamatuji jenom tuhle (...) a o žádný další nevím. Jako že by běhaly po ulici, tak to vůbec ne. Aby stály před Tuzexem, vůbec ne. Aby dovážely zboží, to až po revoluci.* ¹⁹⁵

Pri mojom bádání som doteraz nenarazila na svedectvo, v ktorom by sa zmienila rovnocenné fungovanie žien v sieti veksláckého biznisu a priamo by pracovali s hotovosťou a dodávali finančné zdroje organizovane „do obehu“. Všetky zdroje uvádzajú ženy buď ako tiché spoločníky napomáhajúce (prevažne mlčaním) zo svojej (často pracovnej) pozície. Aj Havlík zmiňuje rolu žien v súvislosti

¹⁹² Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁹³ Skupkárov zmiňuje aj Adam Havlík v kapitole, kde rozoberá typológiu vekslákov. Popísal ich jako skrytejšíu a kľúčovejšiu časť veksláckej siete, ktorí na svoje obchody dozerali z tepla hotelových lobby, reštaurácií a snack barov, ktoré im slúžili ako provizórne kancelárie. In: HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 99

¹⁹⁴ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

¹⁹⁵ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

s prostitúciou, prípadne tzv. tuzexové dívky, podobne ako Bren. Zmienil však zaujímavý fenomén, ktorý sa mal týkať iba Slovenska, a to tzv. tuzexové babky. Malo sa jednať o staršie ženy, ktoré mali prístup k tvrdým menám a teda aj bonom prostredníctvom rodiny žijúcej v zahraničí, ktorá im posielala peniaze.¹⁹⁶

3.9 Veksláci a ich postavenie v spoločnosti

Ako som už v tejto práci v niekoľkých kapitolách naznačovala, veksláci, z akéhokoľvek uhlu pohľadu a v akejkolvek podobe boli prítomní snád' takmer vo všetkých sférach spoločnosti a regiónoch federácie. Nebolo v podstate človeka, ktorý by o nich nepočul a bolo len málo tých, ktorí s nimi nijak neprišli do kontaktu. Takže či už máme na mysli tých, ktorí stáli pred Tuzexom, sprostredkovali predaj tovarov zo zahraničia alebo sa ukrývali v pozadí, vždy boli súčasťou spotrebného reťazca v československej spoločnosti neskorého socializmu.

V súvislosti s týmito neoficiálnymi obchodníkmi pred Nežnou revolúciou mi v priebehu celého písania a analyzovania všetkých zdrojov, ku ktorým som sa dostala vystupovali štyri, pre tento fenomén významné pojmy charakterizujúce akýsi reťazec pôsobenia vekslákov v dobovej spoločnosti, ktorým sa budem venovať hlbšie, respektíve tomu, čo pod nimi rozumiem:

1. Spotreba
2. Nedostatok
3. Vynaliezavosť a podnikavosť
4. Akceptácia

Spotreba je využívanie a konzumovanie hmotných statkov pre potrebu ako aj každodenného života (potraviny, kozmetika, oblečenie), tak aj pre príležitostné využitie, až po luxus symbolizujúci blahobyť. Človek má v sebe prirodzene túžbu vlastniť aj niečo viac, čo nevyhnutne nepotrebuje k životu, niečo, čím sa odliší od ostatných, niečo, na čo môže byť pyšný, že vlastní, niečo, čo mu môže zvýšiť alebo zlepšiť postavenie, keď nie v spoločnosti obecne, tak aspoň v komunite jeho známych, priateľov, kolegov v práci a podobne. Preto hmotným statkom v rámci spotrebnej

¹⁹⁶ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 97

kultúry náleží aj akási symbolická hodnota a tým spoluvytvára identitu vlastníka – človeka.¹⁹⁷

Nedostatok opisuje jav, ktorý ukazuje to, že niečo v spoločnosti, obci, štáte alebo akejkol'vek komunite chýba. Po kolektivizácii na začiatku 50. rokov 20. storočia, kedy bola mnohým malým poľnohospodárom a rodinám odobratá pôda sa docielilo, že žiadna rodina, ako základná a najdôležitejšia jednotka spoločnosti, nebude môcť byť samostatná.¹⁹⁸ Všetka výroba bola riadená centrálné a občania si väčšinu statkov museli nakúpiť za peniaze a nemali už ďalej možnosť si ich vypestovať alebo vyrobiť do tej miery ako to bývalo bežné predtým v minulosti. V štáte s centrálnou ekonomikou však ľudia nemali na výber zo širokej škály produktov, a tie dostupné boli menej kvalitné, či menej atraktívne v porovnaní s kapitalistickými krajinami alebo aspoň so západnou Európou, akú si predstavovali.¹⁹⁹ Ľudia pocítovali nedostatok, teda neboli materiálne uspokojení. Ekonomický nedostatok však nie je niečo, čo by sa objavovalo iba v totalitných alebo autoritatívnych režimoch. Objavuje sa aj v kapitalistických krajinách, kde je ale spôsobený ekonomickými faktormi a nie neschopnosťou autorít alebo dôsledkom ideologického nastavenia krajiny tieto tovary zabezpečiť a poskytnúť obyvateľstvu.

Vynaliezavosť a podnikavosť ako ľudské vlastnosti sa teda v tomto prípade stali hýbateľom pre jednanie niektorých členov spoločnosti, ktorí túto túžbu po lepších statkoch a kvalitnejších produktoch chceli zaplniť za účelom finančného zisku a pre osobné uspokojenie. Takže veksláci, priekupníci a pašeráci, museli byť okrem vynaliezavosti a podnikavosti, vybavení aj odvahou a ochotou riskovať, pretože si boli vedomí svojej nelegálnej činnosti.

Pojem **akceptácia** je akousi poslednou podmienkou, prečo sa veksláci a podobné živli v socialistickom Československu presadili, budovali svoje obchodné siete a zhromažďovali majetok. Toto slovo vzťahujem k ostatným občanom, ktorí sa priamo alebo aj nepriamo do procesu neoficiálneho obchodu zapojili. Tento spôsob zapojenia bol samozrejme rôzny, od akejsi tolerancie a mlčania, cez pozíciu aspoň

¹⁹⁷ ZAHŘÁDKA, Pavel (ed.): *Spotřební kultura: Historie, teorie a výzkum*. Praha 2014, str. 8

¹⁹⁸ K tomuto obecně smeroval rozvoj společnosti, ale v případě kolektivizácie sa jednalo o násilné zabavenie majetku štátom.

¹⁹⁹ BREN, Paulina: *Tuzex and the Hustler. Living It Up in Czechoslovakia*, str. 29

príležitostného zákazníka, až po priame pôsobenie v šedej ekonomike, čím bol tento proces aktívne umožňovaný.

3.9.1 Spotreba

Historik Zigmunt Bauman už na začiatku 70. rokov tvrdil, že socializmus svojou posadnutosťou rastom, výrobou a konzumom vlastne "domestifikoval" mentalitu kapitalizmu.²⁰⁰ Je možné tvrdiť, že po okupácii Československa v roku 1968 už vládna moc nemala svojim občanom čo ideologicky ponúknuť a do značnej miery sa idey socializmu vyprázdnil. Aj napriek tomu, čo im ale ponúknuť mohla, bola zvýšená miera spotrebných a konzumných tovarov, dokonca aj zo Západu (napríklad Coca-Cola). Ľudská povaha je ale taká, že si človek žiada viac, než čo je mu ponúkané, najmä vtedy, keď vie, čo ďalšie by mohol chcieť. Túto medzeru začali vyplňať veksláci nielen v Československu, ale aj v niektorých ďalších krajinách Východného bloku, ktorí umožňovali občanom si opatriť to, po čom túžili.

Americká historička Paulina Bren rozpracovala podobnú tézu, ktorú v jednej svojej knihe venovala celú, pomerne obsiahlu, kapitolu²⁰¹, kde píše o tom, že po okupácii Československa vojskami Varšavskej zmluvy sa v období tzv. normalizácie rozšíril istý spôsob seberealizácie občanov Československa, ktorý súvisel s konzumným spôsobom života. Hlavne v období neskorého socializmu množstvo občanov usúdilo, ako píše Bren, „že spotrebné tovary budú tým najpríjemnejším prostriedkom ako si vytvárať vlastnú identitu“.²⁰² Tá sa však budovala s akousi myšlienkou, túžbou alebo predstavou Západu a západného sveta v pozadí“.²⁰³

Havlík hovorí o koncepte tzv. spoločenskej zmluvy po okupácii v roku 1968. Malo sa jednať o nepísanú dohodu medzi občanmi, ktorí mali ostať v tichej opozícii voči režimu, ale zrieknu sa angažovania sa a kritických prejavov vo verejnom priestore a štátu, ktorý im výmenou zato poskytne sociálne istoty a prisun konzumných statkov.

²⁰⁰ KOLÁŘ, Pavel; PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha 2017, str. 13

²⁰¹ BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, Praha 2013; kap. Seberealizace a socialistický způsob života, str. 329–370

²⁰² BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, str. 353

²⁰³ BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, str. 332

Túto koncepciu mal rozvinúť historik Milan Otáhal.²⁰⁴ Ako však plynie aj z tejto práce, konzumné statky nedokázal štát svojim občanom dostatočne zabezpečiť a túto dieru zaplnili veksláci, ktorí boli z veľkejčasti v tichosti trpení.

Veksláci, priekupníci a obchodníci, akokoľvek ich nazveme, veľmi aktívne napomáhali tomuto budovaniu konzumnej spoločnosti v normalizačných podmienkach Československa. Či už boli akousi súčasťou obchodnej skladačky ako v prípade narátorky, ktorá bola sprievodkyňou pre západonemeckých turistov a zabezpečovala prísun západných valút do obehu v šedej ekonomike, ktoré sa ďalej zhodnocovali buď nákupom bonov, aby bol umožnený prístup a možnosť nákupu v Tuzexoch alebo tie valuty putovali ďalej, aby za ne boli obstarané digitálne hodinky, walkmeny a ďalšie produkty Západu, ktoré sa do Československa tajne pašovali a po ktorých občania túžili, ako sa aj tomu venoval narátor v Prahe²⁰⁵ so svojim spoločníkom.

Ďalším spôsobom ako sa podieľať na tejto konzumnej westernizácii spoločnosti v období tzv. normalizácie predstavovala činnosť dvojice z Jablonca nad Nisou, ktorá dokázala nájsť kanály, cez ktoré privážali do Československa rôzne tovary, hlavne oblečenie a kozmetiku zo Západu. Ten dopyt a stav jablonecká dvojica popisuje takto:

„A my jsme tenkrát, takhle bych to řek, to jsme byli tenkrát taková parta v Jablonci, to byli řezníci, zelináři a hospodský, a samozřejmě každý se snažil kromě toho svého byznysu eventuelně vydělat ještě na něčem jiným. Já osobně jsem přes taxikáře jabloneckýho, který jezdil v Praze někdy kolem roku 1978, 1980, prostě vozil z Prahy od diplomatů kartony whisky, kartony šampónů a pěny do koupele. Ty věci tady vůbec tenkrát nebyly, jo? (...) Takže od těch diplomatů, kde to ten taxikář překupoval a vozil sem, tak pro nás ten odbyt byl okamžitěj. (...) Takže když to přijelo, tak jsem to hned odkoupil, hned jsem to vzal, hodil jsem to kamarádovi do krámu, co měl smíšený zboží nebo prostě nákej krám, kde se to dalo prodat, tak to bylo hned pryč. Takže jsem to prodával se ziskem.“²⁰⁶

²⁰⁴ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 40

²⁰⁵ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

²⁰⁶ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

„Takže prostě trh nenasycenej, trh si to žádal, tak se vlastně doplňovala ta mezera dodávky toho zboží.“²⁰⁷

Všetci títo ľudia boli súčasťou toho, čo Paulina Bren opisuje ako rozhodnutie mnohých občanov sa seberealizovať ako konzument.²⁰⁸ A po seberealizácii prostredníctvom konzumu túžilo stále viac a viac občanov.²⁰⁹ Všetci títo ľudia sa stali prostredníkmi približovania sa Západu, alebo alespoň ich istej predstave Západu, skrz produkty priamo pochádzajúce z týchto „zakázaných“ imperialistických krajín, ako to narátor vystihuje nasledovne:

„My už jsme pak dělali všechno možný. Walkmeny, videa, (...), kazety, pití, alkohol, (...), zlato, (...), všechno možný. To bylo nejrůznější zboží, které chrlil Západ, tady nebylo a všichni ho chtěli.“²¹⁰

3.9.2 Nedostatok

Keď sa hovorí o nedostatku, tak nie je vždy úplne jednoznačné, čo sa tým má na mysli. Poľská historička Malgorzata Mazurek rozlišuje dva druhy nedostatku, ktoré prevzala z nemeckej historiografie²¹¹:

1. Mangelgesellschaft – pomenováva nedostatok jak materiálny, tak ale hlavne spoločenský, napríklad sloboda ako taká alebo už len akási možnosť výberu medzi rôznymi druhmi spotrebného tovaru
2. Mangelwirtschaft – pomenováva hospodársky, teda skôr ekonomický nedostatok týkajúci sa napríklad nedostatočného zásobovania alebo ich výpadkov

Vo všeobecnej rovine je nedostatok ako diskurz v socialistických krajinách v období studenej vojny²¹², dôsledkom nemožnosti alebo neschopnosti centrálne riadeného plánovania naplniť spotrebné nároky obyvateľstva, v niektorých prípadoch dosahujúcich značné problémy so zásobovaním²¹³, v lepších prípadoch síce pokrýva

²⁰⁷ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

²⁰⁸ BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, str. 351

²⁰⁹ Tamtiež, str. 351

²¹⁰ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

²¹¹ MAZUREK, Malgorzata: *Antropologie niedoboru w NRD i PRL 1971–1989*, Wroclaw 2010, str. 10

²¹² Tamtiež, str. 10

²¹³ Napríklad v Poľsku, Rumunsku, ale aj Sovietskom zväze.

životné a spotrebné potreby, ale bez možnosti výberu medzi produktami, vytvára „ekonomiku nedostatku“ ako ju pomenoval maďarský ekonóm János Kornai²¹⁴. Tento nedostatok sa navonok prejavoval frontami v obchodoch a neustále čakanie obyvateľstva. To bolo spojené s rôznymi neformálnymi a niekedy až nelegálnymi praktikami, ako si ľudia nedostatkový alebo ťažko dosiahnuteľný tovar mohli zaopatriť. Okrem veksláctva sa jednalo o rôzne formy úplatkárstva, nelegálny dovoz, rozkrádanie materiálu (častokrát z práce).²¹⁵

V Československu, ktoré malo byť „výkladní skříní Východního bloku“²¹⁶ boli zásobovacie výpadky ojedinelé, v odbornej literatúre sa najčastejšie spomína nedostatok toaletného papiera a dámskych hygienických potrieb. Keďže ale Československo bolo tzv. nárazníkovým štátom Východného bloku a susedilo rovno s dvomi kapitalistickými štátmi, Spolkovou republikou Nemecko a Rakúskom, tak na jeho územie najmä v 80. rokoch minulého storočia dosahoval nie len televízny a rozhlasový signál zo Západu, ale sa sem pašovali aj západné filmy, hudba, a produkty propagujúce západnú popkultúru a životný štýl ako napríklad časopisy Bravo alebo Burda.

To spôsobovalo silný pocit spoločenského nedostatku tovarov rôzneho druhu, ktorý bol na západ od štátnych hraníc štandardom. Túto skutočnosť reflektovali v rozhovoroch aj narátori:

„Takže díky tomu nedostatku zboží byl tady po tom hlad a lidi byli schopni udělat cokoliv pro to, aby to získali. Takže my jsme v podstatě pomáhali lidem, aby byli ve větší pohodě, aby pro ten stát i líp pracovali. (...) My jsme lidi vesměs, nebo nepamatuju si, jestli jeden dva byli, který byli nespokojeni nebo naštvaní, jinak z těch lidí, který později, když jsme se dostali před ten soud, tak tam bylo 200 svědků, tak nikdo nevyprávěl, že by byl okraden. Naopak, všichni byli spokojeni. Což byl náš, kromě finančního efektu, což byl náš důvod, že jo? Aby byli spokojeni taky zákazníci, teda lidi, že jo?“²¹⁷

²¹⁴ ZAHŘÁDKA, Pavel (ed.): *Spotřební kultura: Historie, teorie a výzkum*, str. 12

²¹⁵ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 42

²¹⁶ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

²¹⁷ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

„(V) ty době v podstatě ať koupil člověk cokoliv, všechno se dalo prodat. (...) Protože nebylo, nebylo. (...) Tenkrát bylo důležité, ano, mít peníze, a mít zdroj nakoupit takový zboží, který nikde není.“²¹⁸

„(T)am v Maďarsku například mali také voľnejšie obchodovanie, čo sa týka súkromného sektoru. Boli tam súkromné butiky, veľa ľudí si tam pootváralo vlastné obchody. S odevami hlavne a oni dosť sledovali, neviem odkiaľ síce, ale tento moderný západný štýl. Oni tam hneď reagovali na to a šili to tam. Zás oni boli ohľadne Slovenska o toto dopreďšie. No a keď sme mali peniažky, tak sme nakúpili toto oblečenie, detské hlavne, to mali fakt, dole klobúk, tak sa to potom tuto predávalo. Zás to nebol problém predať, lebo to bolo úplne moderné.“²¹⁹

Toto sú citácie z rozhovorov vedených s tromi rôznymi narátormi, ktorí v 80. rokoch obchodovali vo veľkej miere s oblečením v regiónoch Československa (severné Čechy a juhozápad Slovenska) a všetky naznačujú to isté. V Československu nebol problém s tým, že by tu nebolo možné kúpiť džínsy alebo iný podobný tovar, ale nie v takej kvalite, a nie v požadovanom dizajne, ktorý určoval práve Západ, a ktorý sa sem dostával cez popkultúrne produkty ako filmy a tlač. Potvrďuje to aj nasledovná citácia:

„Tady se dali taky koupit džíny, jo, to byly ty sovětský, ale ty, když jste je postavila, tak ty stály. To byl ten materiál, který si ty dělníci nosili do bláta. Taky jsem je samozřejmě měl.“²²⁰

Napriek tomu všetkému, keď narátori v rozhovoroch reflektovali tento typ nedostatku, tak na druhú stranu priznávali, že oni sami ho nepociťovali. Odôvodňovali to známosťami ako napríklad jablonecká dvojica:

„Já jsem měl známé zelináře. Když už jsem byl starší, jako že jsem měl rodinu, tak nebyl problém, abychom ráno banány nebo pomeranče, to nebyl problém. Protože jsem přišel za kamarádem, ten měl, vepředu byl krám a zelenina a vzadu byl sklad, takže tam chodilo určitou dobu víc lidí dozadu, než dopředu. Ale zase ty zelináři dostávaly ty věci na příděl. Máš takovej a takovej obrat, dostaneš jen dvě bedny banánů. (...) Když byl nedostatek, tak se šlo k řezníkovi a chci svíčkovou, chci panenku,

²¹⁸ Rozhovor s V. N. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 3. 2019

²¹⁹ Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

²²⁰ Rozhovor s M. V. viedla Jana Kráľovičová dňa 20. 3. 2019

chci tohle. A nebyl problém. Tak všude, i teď jsou ty vchody udělány ještě zezadu, víte. (...) Tak lidi řvali, že nejsou banány a já jsem věděl, že nejsou, ale když jsem chtěl, tak jsem je sehnal vždycky. To by nesměly přijít do republiky jedině. Ale to byla i zelenina, i masný průmysl. To bylo i v obchodě tenkrát, myslím v oděvním obchodě. To bylo taky zoufalý, co bylo za hadry. ²²¹

„Jak se všude propaguje, že nebyl toaletní papír, tak říkám, že v životě jsem nevěděl, že nebyl toaletní papír. Nebo já nevím, byly Vánoce, tak jsem šel po těch kamarádech, napsal jsem si, že chci, já nevím, jahody, ananas, maliny, jo, kompoty, borůvky, treščí játra, lososa, telecí kejtu, svíčkovou, já nevím, tohle tohle tohle. No a šel jsem, vzal jsem si, já nevím, plácnu 2000, no a všechno jsem domů přines. (...) No a normálně měli lidi problém sehnat vepřovou kejtu a já říkám to není možné, dyť všude všeho bylo... No a jak kde a jak pro koho. ²²²

Narátorka – sprievodkyňa nedostatok tiež nepocitovala, ale na rozdiel od jabloneckej dvojice neargumentovala známosťami, ale tým, že požadovaný tovar jednoducho kúpila.

„Proste vtedy boli tie Tuzexy a nejaké veci zo Západu? Ja som si nikdy nič od nikoho nekupovala, to ani neviem, že by to nejak tak. To ma za prvé nezaujímalo, keď som niečo chcela, tak by som si to bola kúpila a boli tu už vtedy super obchody. Boli tu Tuzexy a boli tu super obchody, bol tu Benetton, boli tu rôzne také luxusné obchody, veľmi drahé, ale už za české koruny a ja som nakupovala tam. Takže mňa nejaké tieto ani moc nezaujímalo. ²²³

Pri porovnávaní týchto dvoch výpovedí však považujem nutné pripomenúť, že situácia v regiónoch a hlavnom meste s dostupnosťou tovaru, či už módného, kozmetického alebo gastro bola odlišná jednak kvôli veľkosti mesta, ale aj turizmu, ktorý sa v Prahe stále viac rozmáhal. Preto v Prahe existovali obchody s prémiovým tovarom za československé koruny, ale v regionálnom meste by zrejme takáto predajňa nemala dostatočný počet zákazníkov.

²²¹ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

²²² Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

²²³ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

3.9.3 Vynaliezavosť a podnikavosť

Pokiaľ by som sa teda pozrela na konkrétnu prax, ktorou narátori v jednotlivých rozhovoroch opisovali, tak je možné ich rozdeliť podľa miesta pôsobenia na:

1. Praha
2. Regióny

Pritom ale musím hneď zdôrazniť, že ďalšie veľké mestá Československa ako Bratislava, Brno, Plzeň, Ostrava alebo Košice mohli mať svoje špecifiká v oblasti miestneho čierneho trhu, ale ani jeden narátor v žiadnom z týchto miest. Jediné narátor z Nových Zámkov občasne jazdil do Bratislavy na nákupy bonov a za obchodným účelom, avšak len príležitostne.²²⁴

Toto geografické rozdelenie sa mi ukazuje ako veľmi kľúčové z hľadiska predmetu nelegálneho obchodovania jednotlivých narátorov. Pričom v Prahe bol dominantný obchod s valutami (ako aj vyplýva z výpovede nárátorky v podkapitole vyššie, keďže tovary boli v Prahe dostupnejšie) a v regiónoch viac s jednotlivým spotrebným zbožím. Je to dané prevažne tým, že samotný obchod s valutami v regiónoch nebol tak výhodný ako v Prahe, kde sa pohybovalo najviac cudzincov a kam sa jazdilo aj za nákupmi do Tuzexu a iných butikov, a v tých regionoch tie obraty valút ani nemohli dosiahnuť tak veľké čiastky. Veľmi zreteľne to opisuje narátor z Jablonca nad Nisou:

„No a v podstate suma sumárum, když to člověk spočítal, nebo vykalkuloval si nějakou tu vítěznost, tak nakonec pak bylo daleko zajímavější obchodovat s tím textilem, elektronikou nebo s čímkoliv jiným, drogerie než s těma valutama. Protože tam musel bejt určitý objem těch valut při tom rozdílu té sumy padesátníku (0,50 Kčs). A těch lidí, kteří se tomu věnovali už bylo víc a nabídka byla prostě větší, takže už se tam nedalo tolik získávat. Takže tenhle ten systém prodávání těch věcí, což neměl právě každéj možnost mít nějakéj pravidelnej přísun toho oblečení, to jsem já byl asi jeden z mála, takže to bylo lepší. Já nevím, džíny jsem kupoval, plácnu od tří stovek do pětiset, no a ceny se odvíjely od Tuzexu, takže nejlacinější v té době stály asi 750 korun. (...) Takže

²²⁴ Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dňa 19. 5. 2019

já měl na těch kalhotách nějakých 100-120 %. (...) Na všem bylo minimálně 100 %. Ten trh, v obchodech nebylo vůbec nic, možná jen v Praze nebo v těch Tuzexech. ²²⁵

Podobne ako v Jablonci nad Nisou, aj pražský narátor rovnako začínal svoje „podnikanie“ s valutami. Tento spôsob vekslovania sa javí ako najjednoduchší, ale človek musel „otočiť“ značnú hotovosť, aby mu plynul skutočne veľký zisk. Popis je podobný:

„A ty veksláci, který dělali zboží, takzvaný veksláci, to nebyli klasický veksláci, ale... co dělali zboží, tak tam to šlo geometrickou řadou. Z těch peněz (valut) se nedalo, tam se dělala koruna. Na těch bonech dělaly 50 halířů veksláci. Ale na zboží se dělalo 500 % třeba. Když jste navezla toho zboží hodně, tak se na tom kamionu daly udělat veliký peníze. ²²⁶

Postupný prechod z obchodu s valutami v krajoch, kde bolo možné pracovať s oboma typmi „obchodných artiklov“ ukazuje aj to, čo zaznelo aj v niektorých rozhovoroch, že „je potřeba si najít své cesty“ ²²⁷.

„To chci říct ještě, to nejde že si řeknete čas vod času, ted' bych chtěl vekslovat. Za prvé musíte mít na to prostředky, to je nejdůležitější, a ty jsme oba dva měli, že jo. (...) Takže my jsme měli i větší majetek, víc peněz, když jsme byli dva. Takže pro nás nebyl problém, když toho přinesly hodně, to vyplatit, jo? A to chci říct, důležitý je mít finance, pak mít k tomu nějaký vztah a pak sehnat zdroj, že jo? Takže ty Italové, to byla jedna větev, druhá větev byli Jugoši. Ty sem začali jezdit kvůli bižuterii, že jo. (...) Byli to spíš ty dole od Balkánu, ty Kosovci, Makedonci, Černohorci, prostě ty chudší. ²²⁸

Narátori z Jablonca nad Nisou spravili výnosný krok, že sa dohodli a svoje podnikanie spojili. Dodávateľov tovaru do tohto regiónu nebolo mnoho a rovnako nebolo ani možné zväčšiť trh. Naviazaním spolupráce sa im zväčšil kapitál, zrazu si oni navzájom neboli konkurenciou a tú ďalšiu dokázali preplatiť:

„Byli tady i jiní, co obchodovali s kosmetikou. Nám do zelí nikdo nelez. Protože tydle ty (dodavatelé), ty si nechali pár věci pro holky, které tady měli a zbytek potřebovali dát hned pryč, aby na to měli, aby s téma holkama mohli jezdit a platit za ně. A proč

²²⁵ Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dňa 5. 3. 2019

²²⁶ Rozhovor s L. F. viedla Jana Královičová dňa 10. 6. 2019

²²⁷ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

²²⁸ Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dňa 20. 3. 2019

*by jezdili po tých víc lidech, když věděli, že já a (...) přijdou (...) a hned jim dáme peníze?*²²⁹

Tieto kroky považujem za prejav podnikavosti, vlastnosť, ktorá musela byť vlastná všetkým ľuďom venujúcim sa úspešne obchodu. Ruku v ruke s ňou, aj keď nie nevyhnutne, ide aj ďalšia ľudská vlastnosť – vynaliezavosť. Tá už je akosi pridanou hodnotou, niečo, čím človek zväčší svoj zisk alebo zefektívni „podnikanie“. Dobrý príklad prejavu vynaliezavosti považujem skúsenosť narátora z Nových Zámkov, ktorý vyvážal tovar zo Slovenska do Maďarska, výnimočne do Rumunska, kde ho rozpredal:

*„Už tie peniaze sa samozrejme doniesli odtiaľ, buď forinty alebo tie rumunské lei, a tu na Slovensku sa to potom zamieňalo. Lebo v turistickej sezóne sa to zamieňalo, dalo sa, ale v zime nie. V zime bol veľký problém. No, s forintami ešte nie tak, ale rumunské lei v zime sa nedali zameniť, lebo to nikto nepotreboval, nebol dopyt. Ale v turistickej sezóne sa dalo, tie peniažky sa dali zameniť, takže do konca sezóny boli premenené na korunky a bolo.“*²³⁰

Ďalej narátor hovorí o tom, že toto zamieňanie peňazí bolo jednak zdĺhavé a realizovalo sa cez známych, ktorým sa vyplatila provízia, a ktorí ich menili po menších čiastkach. Neskôr ale prišiel na spôsob ako to obísť:

*„Keď sme tam išli, tak sme si brali ten tovar, ktorý sme tam predali. A za tie peniaze sme kúpili tento tovar v Maďarsku, a ten sa už predal za koruny. My sme vynechali to zamieňanie vlastne.“*²³¹

„V podstate my už, zisk bol z toho, čo my sme tam brali. (...) My sme dohodli cenu tých vecí, hlavne šatstvo v tej dobe, to sme dohodli cenu a vlastne my sme museli dostať ten zisk, čo sme mali už z tých autosúčiastok. Aby keď to tu predáme, aby sme ten zisk mali už tu v korunách. Niečo sa aj tu prihodilo (ten tovar z Maďarska na Slovensko). Čo ja viem, keď bol zisk 2000 korún, tak s tými šatami ešte sa tých 200, 300 navyše dalo urobiť. To boli výdavky na benzín, na stravu. Takže čistý zisk sme už mali vždy z toho,

²²⁹ Rozhovor s M. V. viedla Jana Kráľovičová dňa 20. 3. 2019

²³⁰ Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

²³¹ Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

*čo sme my tam predali. (...) My sme vlastne len premenili tie forinty na koruny cez tento tovar.,*²³²

Podnikavosť a vynaliezavosť boli vlastnosti, ktoré udržiavali ľudí „v biznise“ a zdokonaľovali ho. Avšak ako sa ukázalo aj v inom rozhovore, konkrétne s narátorkou, tak v jej prípade je kľúčová iná vlastnosť, najmä podnikavosť. Je to hlavne tento osobnostný predpoklad, ktorý jej umožnil dostať sa a udržať sa v tomto prostredí. Narátorka sama hovorila o tom ako do tohto prostredia vyložene vplávala ako do zabehnutej schémy:

*„Takže akoby to nebolo z mojej hlavy, to všetko ma naučili vlastne oni. Takže dobre, pretože ja som bola vlastne dodávateľ tomu vekslákovi, tak on to samozrejme zariadil, povedal že (...), tejto dávajte (západonemecké) skupiny a dostaneš za to (províziu), hej? Takže to všetko fungovalo, všetko to bolo prepojené.“*²³³

3.9.4 Akceptácia

Akceptácia sa v tomto nelegálnom trhu ukázala ako kľúčovou oporou verejnosti pre umožnenie realizácie týchto obchodov. Samozrejme sa to netýkalo všetkých občanov Československa, napriek tomu, súdiac z neustáleho rastu čierneho trhu s valutami aj dovážaným tovarom, sa tešili ľudia venujúci sa férovému obchodu pomerne značnej priazne svojich zákazníkov.

Narátor z Nových Zámkov, ktorého obchod spočíval najmä v prevoze tovarov cez hranice s Maďarskom, bez súčinnosti s inými ľuďmi nemohol toto praktikovať. *„Maďarský „gulášový komunizmus“ činil krajinu veľmi príťažlivú pre návštevníkov z Československa, čo sa veľmi rýchlo prejavilo v nedostatku maďarských forintov v československých bankách.“*²³⁴ Do Maďarska sa mohlo súkromne cestovať dvakrát ročne²³⁵. Okrem toho sa narátorovi z Nových Zámkov podarilo vycestovať za hranice častejšie hlavne vďaka tomu, že bol aj aktívnym športovcom. Jeho spoluhráči mu tento

²³² Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

²³³ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

²³⁴ RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová vizová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007, str. 107

²³⁵ Tu je udávaný ako príklad rok 1986, ktorý aj pre narátora znamenal obdobie aktívneho obchodovania. In: RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová vizová a vystěhovalecká politika 1848–1989*, str. 107

obchod tolerovali. Často však podnikal aj cesty, ktoré mali charakter súkromného výjazdu, ale boli dopredu dohodnuté:

„(P)otom sme mali známych na colnici a vlastne sa to prenieslo a porozdávalo sa, povyplácalo sa. (...) Oni (z Maďarska) nechodili sem, neviem prečo. (...) Bolo to pre nich jednoduchšie, keď sme to my priniesli. (...) Lebo väčšinou tu (na hraniciach) v Komárne a Medveďove, to boli všetko skoro Novozámčania, takže dalo sa s nimi. (...) Musel byť (colník-známy kontakt) v práci vtedy. Dohodli sme sa, čo ja viem, na 9, na 10 prídem na hranice a on bol akurát vonku, kontroloval doklady, všetko, pustil nás. Samozrejme otvorilo sa všetko, kufor, všetko sa pootváralo, ale jak sa otvorilo, tak sa aj zavrelo, aby to nebolo také okaté zase. No a potom, keď už sa bolo doma, došiel z práce alebo nejaký čas sa dohodol, tak sa mu dala provízia.(...) Inak sa to nedalo, lebo za modré oči nikto nič neurobí. Ani v tej dobe ani dneska. Ale to bola súčasť toho obchodu. (...) Boli to náklady pre nás, ale vždy bolo toľko toho, že každý bol spokojný.“²³⁶

Ako sa teda ukazuje, tento neoficiálny obchod by bez istej podpory zo strany bežných obyvateľov fungovať nemohol. Netýkalo sa to ale iba prejazdu cez štátne hranice. Ticho spolupracujúce osoby, inkasovali provízie alebo ako v prípade skúseností narátorky – sprievodkyne za poplatok získavala západonemecké skupiny od cestovných kancelárií, aby ten svoj súkromný a neoficiálny obchod mohla prevádzkovať:

„Pre všetky (som robila sprievodkyňu) a hlavne som teda sprevádzala tuná v Prahe nemecké skupiny. (...) A samozrejme že atraktívnejšie boli tie západonemecké, o ktoré bol boj, pretože na nich sa dalo zarobiť poriadne. (...) (T)á čo sedela v tej kancelárii, na tom CKM alebo na Čedoku, to bolo všetko už podchytené, aj ony spolupracovali vlastne. Pretože tam boli východonemecké skupiny a tie západonemecké. No a tie východonemecké, tie nikto nechcel. No a tam za tie západonemecké sme im museli platiť. Ona dostala za každú skupinu, ja už teraz neviem či 20... asi 20 mariek dostala za každú odo mňa. (...) Proste všetci sme boli nejak prepojení, pretože aby to fungovalo. A samozrejme tie západonemecké skupiny dostával ten, kto platil. Takže to bolo vtedy normálne, to sme mali uplatené.“²³⁷

²³⁶ Rozhovor s A. M. viedla Jana Kráľovičová dňa 19. 5. 2019

²³⁷ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

Alebo aj v prípade doplnkových služieb pre turistov:

„Ten čierny trh fungoval úplne perfektne. Tá skupina povedala, že chce ísť do Laterny Magiky. Oni keby tam šli do Laterny Magiky, tak tam ten lístok nekúpia. Ten nebol, pretože to všetko skúpili títo... títo zločinci naši, naši kamaráti. A ja keď som chcela lístok pre nich, tak ten stál normálne, oficiálne, ja neviem vtedy 20 korún. (...) Takže ale my sme im predávali za 20 mariek ten lístok. Takže ten to skúpil od baby tam, nejakej. Každý za to dostal peniaze, každý. Samozrejme tá na tej kase tam, skasírovala si svoje prachy, že. Ten to predal, ja som z toho skasírovala percentá z každého toho lístku, no a všetci boli spokojný, že? No a Nemci boli nadšení, že majú lístky do Laterny Magiky za 20 mariek. To bolo úplne normálne.“²³⁸

Okrem týchto „tichých“ spolupracujúcich občanov, ktorí za svoju spoluúčasť dostávali provízie v celom „obchodnom reťazci“, tak na tomto mieste nemožno nezmieniť bežného občana-odberateľa. Všetci, ktorí si kúpili džínsy od Talianov v Jablonci nad Nisou, šaty z Maďarska v Nových Zámkoch alebo vymenili bony, aby si v pražskom Tuzexe kúpili Kinder čokoládu alebo „levisky“, všetci títo občania sa spolu podieľali na odbere a profitu vekslákov. Rovnako prejavili akceptáciu voči fungovaniu týchto živlov a robila to väčšina obyvateľov vo všetkých kútoch Československa z jediného dôvodu – túžili po kvalitných alebo len iných spotrebných tovaroch zo Západu, pretože tých bolo v Československu nedostatok.

3.9.5 Porovnanie s poľskou situáciou

Na rozdiel od poľskej situácie v ranných 80. rokoch, kedy po veľkej kríze, vzostupe hnutia Solidarita a vyhlásení stanného práva, ktoré sprevádzalo zakladanie viac či menej legálnych foriem neoficiálnej ekonomiky, založených na rodinných vzťahoch, sa Československo v takejto hlbokoj kríze nenachádzalo. Veľký rozdiel však bol ten, že skupiny a jednotlivci operujúci na poli šedej ekonomiky v Československu neboli v drvivej väčšine prípadov rodinne spriaznení ako tie prípady, ktoré v jednom zo svojich textov popísala poľská historička Malgorzata

²³⁸ Rozhovor s J. L. viedla Jana Kráľovičová dňa 5. 6. 2019

Mazurek.²³⁹ Nahrala rozhovory s dvomi rodinami, ktoré si pololegálnymi praktikami vylepšovali svoje živobytie v období krízy v Poľsku a porovnávala ho s obdobím transformácie, ktoré se časovo prekrýva aj s obdobím transformácie v Československu.

Pojmy nedostatok a vynaliezavosť, ktoré som využila v predchádzajúcej podkapitole, som si vypožičala práve od Malgorzaty Mazurek, ktorá pojem vynaliezavosť rozpracovala vo svojom texte, kde vychádzala z rozhovorov členov a členiek dvoch rodín. Na tomto textu ma oslovilo najmä to, že Mazurek tu opisovala nie udalosti alebo politické rozhodnutia, ale ľudskú vlastnosť bežného občana ako hýbateľa každodenného života sledovanej skupiny. Tento kontext však nebolo možné úplne využiť na všetkých narátorov v tejto práci, takže som ho doplnila o ďalšiu ľudskú vlastnosť, a tou je už spomínaná podnikavosť, ktorá síce bola vlastná všetkým narátorom, ale najviac som ju prisúdila narátorky J. L., ktorá vplávala do zavedeného systému.

V porovnaní s výskumom Malgorzaty Mazurek, ktorá v ňom akcentuje rodinnú previazanosť a podporu v horších časoch, teda v čase s problematickým zásobovaním a hľadaním spôsobov ako pozdvihnúť svoju životnú úroveň, som nenarazila na to, že by v československých podmienkach, ktoré však boli do značnej miery odlišné než v Poľsku, narazila na takú organizovanosť v rámci jednej rodiny. Počas rozhovorov s narátormi ani jeden nenaznačil, že by bol zbytok rodiny zaangažovaný v neoficiálnom obchode, aj keď práve jeden pripustil, že sa do istej miery nechal inšpirovať práve svojimi rodičmi:

„Ja keď som bol malý, tak už rodičia, vždy sme chodili v lete na dovolenky. Zo začiatku, keď som bol taký menší sa chodilo do Maďarska, to boli 70. roky. A tam, no vtedy v Maďarsku nebolo nič. Moji rodičia vlastne, to, čo sa tam zobralo zo Slovenska a prenieslo sa tam, tak sa z toho potom žilo, tie dva týždne, lebo sa to tam všetko dalo predať. A všeobecne, zrejme už tam boli tie prvé začiatky obchodovania alebo privyrábania si pre rodinu. No a potom už keď sme boli väčší, tak sa chodievalo do Rumunska a tam už vôbec nič nebolo. Takže v podstate všetko, čo sme si tam zobrali, jak nafukovačky, deky, plávacie veci, plutvy, okuliare a tieto veci ohľadne všetkého, to

²³⁹ MAZUREK, Malgorzata: *Keeping It Close to Home* str. 298–320; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012, str. 299

*bolo všetko potom na predaj. Domov sme už nič nenesli, to sa tam všetko predalo. No a môj otec bol veľký kávičkár, tak si tam kupoval za tie peniaze, čo sme tam, lebo však to boli posledné dva dni, sa to všetko predalo, no a odtiaľ sa nedalo nič kúpiť ani doniesť, a zamieňať peniaze tu, to bolo podozrivé moc ako väčšie množstvo, tak tam sa kupovala zelená káva. Káva sa nakúpila a to si potom otec doma pražil a mal vlastne na celý rok kávu. On bol taký, vychutnať si to vedel. A potom susedia chodili, keď sa pražilo, lebo to bolo cítiť široko ďaleko. A takto vlastne sme fungovali. No a potom mi to už ostalo, keď som ja začal chodiť, väčšinou do Maďarska, keď sme začali hokej hrať, tak sme tam chodievali na turnaje, na zápasy. No a samozrejme sme využili tú možnosť, že sme tam chodili, lebo tiež sa nedalo bárstedy ísť v tej dobe do Maďarska. Ale takéto športové podujatia, tak sa chodilo autobusmi a vedeli sme tam zobrať niečo na predanie.*²⁴⁰

Ďalší narátori, ktorí pre túto prácu rozhovor poskytli žiadnu návaznosť alebo inšpiráciu na nejaký rodinný obchod nespomínajú. Myslím si, že tým najpádnejším dôvodom je to, že všetci z narátorov vstúpili do obchodu za účelom, aby dosiahli akéhosi nadštandardu pre seba a následne aj samozrejme pre svoju rodinu, ale v poľskej situácii sa jednalo aj o akési, nie priamo prežitie rodiny, ale o akúsi prestíž, postup v spoločenskom rebríčku a získanie aj základného spotrebného tovaru.

²⁴⁰ Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dňa 19. 5. 2019

Záver

Téma veksláctvo, ktoré bolo skutočným fenoménom neskorého socializmu v Československu, sa zatiaľ v českej a slovenskej historiografii reflektovalo len čiastočne, a aj keď táto práca nie je prvým textom, ktorý sa vekslákom a veksláctvu venuje, tak je určite prvým, v ktorom bola v rámci tejto témy využitá metóda orálnej histórie. Aj keď sa vďaka tejto metóde mohli otvoriť nové otázky, ktoré s vekslákmi a čiernym trhom neboli predtým spájané, tak sa ukázalo aj množstvo úskalí. Jednalo sa z veľkej časti o metodologické hľadisko týkajúce sa etiky výskumu, keďže boli nahrávané rozhovory s pamätníkmi na tému, ktorá v minulosti budila značné kontroverzie. Keďže som trestnoprávnu rovinu tejto témy upozadila, tak som si zjednodušila cestu ako narátorov oslovovať, pracovať s nimi a následne s rozhovormi. Dvaja narátori, ktorí nijak nehovorili a strete s bezpečnostnými zložkami štátu v rozhovore len minimálne pripúšťali túto činnosť ako nelegálnu. Narátorka J. L. o sebe hovorila ako o „*podnikatelke*“²⁴¹ a narátor A. M. ako o „*privyrobění si pre rodinu*“²⁴². Hľadisko trestneprávne rozoberá viac Havlík vo svojej dizertácii, ale aj jemu vyvstala otázka a dilema etiky výskumu²⁴³. Na rozdiel od môjho prístupu sa rozhodol ísť cestou neanonymizovania osôb, na ktoré narazil pri výskume archívnych materiálov, o ktoré svoju prácu primárne oprel.

Metóda orálnej histórie priniesla iný pohľad na tieto skutočnosti, než máme zaznamenané z dobových, či už archívnych materiálov alebo žurnalistických, ktoré sa jasne vymedzovali proti vekslákom jak ideologicky, tak ich zároveň označovali za akúsi čiernu škvrnu socialistickej spoločnosti. Samotný narátori sa, z pochopiteľných dôvodov týkajúcich sa hlavne ich osoby, proti tomuto vymedzujú a rozprávajú o svojom prístupe, vnímaní a činnostiach z iného uhlu pohľadu, ktorý sa ten všeobecný diskurz snaží narúšať. Ako som zmienila, je to tiež len uhol pohľadu, ale iný, než je dochovaný z dobových svedectiev a dokresluje možné vnímanie tohto historického fenoménu.

Pokiaľ by som teda na tomto mieste čiastočne porovnala túto diplomovú prácu s Havlíkovým výskumom, tak v oboch prípadoch sa ako veľké témy vykryštalizovali

²⁴¹ Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dňa 5. 6. 2019

²⁴² Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dňa 19. 5. 2019

²⁴³ HAVLÍK, Adam: *Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2020. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce doc. PhDr. Michal Pullmann, PhD., kapitola 1.4 Etický rozměr, str. 30 - 32

životný štýl vekslákov, ich zamestnanie a sortiment, s ktorým obchodovali. V tom sa čiastočne prekrývame, čo znamená, že v oboch prípadoch práce pokryli z veľkej časti pomyselný zoznam týchto oblastí, aj keď mimo odbornú literatúru a čiastočne novinárske texty sme vychádzali z rozdielnych primárnych prameňov.

Tému, ktorú Havlík síce úplne neopomenul, ale viac ju nerozvinul a spomenul len veľmi čiastočne je genderové hľadisko, teda podiel žien vo veksláckom prostredí. Túto tému som do práce zahrnula neočakávane. Do istej miery sa mi podarilo narušiť stereotypný pohľad na to, že ženy sa v prostredí vekslovania a čierneho trhu aktívne nepohybovali. Nahrála som rozhovor so ženou – narátorkou, ktorá tento prístup vyvracia a úspešne sa celé 80. roky aktívne účastnila čiernemu obchodu a vekslovaniu. Napriek tomu je ale potrebné zdôrazniť, že ženské zastúpenie bolo v tomto prostredí nepomerne menšie, než mužské a ako dosiaľ výskum naznačuje, ženy sa pohybovali na tých „nižších“ stupňoch pomyselnej veksláckej hierarchie, ktorú Havlík rozvinul v rámci kapitoly o typológii vekslákov²⁴⁴.

S veksláctvom ako javom sa nedmysliteľne spájajú predajne Tuzex. Túto tému som tiež načrtla v samostatnej kapitole, aj keď z rozhovorov mojich narátorov som ju, na rozdiel od Havlíka, viac nerozvíjala. Je to dané tým, že ani jeden z nich sa aktívne v tej oblasti vekslovania pravidelne nepohyboval, ale všetci túto prax zmieňujú. Niektorí s výmenou valút začínali v rámci „obchodovania“ na čiernom trhu²⁴⁵, pre iných to býval len občasný kšeft pre známych²⁴⁶. Boli však všetkými narátormi považované za najnižšiu „triedu“ siete a hierarchie vekslovania. Havlík ich v rámci typológie označuje za „komárov“ odkazujúc sa archívne zdroje a pamätníkov.²⁴⁷ Títo „komári“ patrili k najviditeľnejšiemu prejavu vekslovania pre širokú verejnosť a ľudia ich mali spojených s dotieravým a vnucujúcim správaním. Moji narátori popísali svoje „podnikanie“ ako viacej sofistikované.

Väčšiu pozornosť som teda venovala vekslákom ako ľuďom, ktorí sú súčasťou spoločnosti, aj keď je nespochybniteľné, že vďaka ich neoficiálnym príjmom mali vyšší životný štandard než väčšina obyvateľov Československa. Je však nutné dodať,

²⁴⁴ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str 89 - 112

²⁴⁵ Narátori V. N. a M. V.

²⁴⁶ Narátor A. M.

²⁴⁷ HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022, str. 90

že niektorými vymoženosťami, ktoré im nelegálny obchod priniesol, výraznejšie odbočovali svojim životným štýlom a možnosťami od väčšiny. Keďže som ale týchto narátorov chcela predstaviť ako ľudí, tak som do práce zahrnula aj tak opisné kapitoly ako tie týkajúce sa zamestnania alebo práve životného štýlu. Všetci narátori odmietli, že by k nadobudnutému majetku prišli podvodnou cestou. Späťne však je treba podotknúť, že k podvodnému jednaniu medzi ľuďmi²⁴⁸ sa takmer nikto všeobecne rád nepriznáva a tiež sa môže jednať aj o uhol pohľadu na prípadnú takú situáciu. Nepochybne, pokiaľ by som pre prácu získala rozhovory, v ktorých by sa potencionálni narátori priznali k okrádaniu a podvodom, tak by som bola nútená tomu prispôbiť prácu jak obsahovo, tak aj interpretačne.

Hľadala som v práci cestu s spôsob, akým by som vystihla zaradenie vekslákov v dobovej spoločnosti a čo ich pozíciu charakterizovalo. Pojmy spotreba, nedostatok, podnikavosť/vynaliezavosť a akceptácia definujú postavenie vekslákov v spoločnosti a dali rámec obchodnému reťazcu, ktorým veksláci získali legitimitu v spoločnosti, rovnako ako význam a zmysel. Neustále sa zvyšujúca spotreba a následný nedostatok v neskorom socializme sú dôsledkom vládnych rozhodnutí smerom k československým občanom. Na druhej strane podnikavosť/vynaliezavosť vekslákov pri neoficiálnych obchodných stykoch a následná akceptácia verejnosti potvrdzovala legitimitu týchto obchodov, ktoré boli sprevádzané túžbou po niečom inom, lepšom a kvalitnejšom a bola odpoveďov obyvateľov Československa smerom k vládnej strane. Pokiaľ budem vychádzať z toho ako o tom hovorí Paulina Bren, že po Pražskej jari a invázii vojsk Varšavskej zmluvy potrebovala vládna garnitúra nejakým spôsobom stabilizovať spoločnosť prostredníctvom možnosti seberealizácie, pričom väčšina spoločnosti si za tento spôsob vybrala práve naplnenie konzumných túžob, tak potom je aj možné tvrdiť, že veksláci a rôzni ďalší neoficiálni obchodníci túto seberealizáciu prostredníctvom konzumného správania obyvateľstva pomáhali naplňovať.

Postavenie vekslákov v československej spoločnosti preto z formálneho hľadiska bolo nežiaduce, ale naplňovaním túžob občanov, ktoré do istej miery viedlo k stabilizácii spoločnosti po auguste roku 1968 štátnej moci vyhovovala. Preto je možné zaznamenať aj akýsi málo koordinovaný postup bezpečnostných zložiek proti

²⁴⁸ V prípade vynechania podvodu na štáte, ktorý prebiehal u všetkých narátorov venujúcich sa vekslovaniu.

tejto skupine obyvateľstva a aj určitý aspekt toho, že nie všetci, ktorí stáli na pomyselnéj druhej strane barikády, ako policajti alebo colníci, proti týmto „obchodníkom“ brojili. V tomto je cítiť istý ľudský rozmer u jednotlivcov, ktorých nemusela hnať len túžba po peniazoch, keď im veksláci vyplácali provízie, ale aj možné váhanie, či obchod, síce mimo medze zákona, ale primárne férový voči ľuďom – spotrebiteľom, by mal byť tak tvrdo postihovaný najviac spomínaným paragrafom stosedemnásť.

Zoznam použitých skratiek

PZO – Podnik zahraničného obchodu

SNB – Sbor národní bezpečnosti

USA – Spojené štáty americké

ZSSR – Zväz sovietskych socialistických republík

RVHP – Rada vzájomnej hospodárskej pomoci

SBČS – Státní banka československá

NDR – Nemecká demokratická republika

KČS – československá koruna

Použité zdroje

Publikácie a články

BREN, Paulina: *Tuzex and the Hutler. Living It Up in Czechoslovakia*; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012, str. 27–48

BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po Pražském jaru 1968*, Praha 2013

CEJP, Martin: Vývoj organizovaného zločinu na území České republiky. 2010, Dostupné z: <http://www.ok.cz/iksp/docs/380.pdf>.

FRANC, Martin; KNAPÍK, Jiří: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, Praha 2011

FRÝBORT, Pavel: *Vekslák*. Praha 1988

HAVLÍK, Adam: *Bony, chcete bony?*. In: VLADIMÍR 518 a kol.: *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha 2013, str. 634–663

HAVLÍK, Adam: *Marky, bony, digitálky. Veksláci v socialistickém Československu*. Praha 2022

HAVLÍK, Adam: *Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“*. Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu, *Soudobé dějiny*, 2014, roč. 22, č. 3, str. 340–363

HAVLÍK, Adam: *Veksláci v pozdně socialistickém Československu. Otázky a perspektivy bádání*. In: HORÁK, Pavel; HRADECKÝ, Tomáš a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*. Ústí nad Orlicí 2014, str. 441–449

HAVLÍK, Adam: *Vzestup a pád „bonového krále“ Jozefa Zelíka. Případová studie k dějinám hospodářské kriminality před rokem 1989*. *Securitas Imperii*, 2017, č. 30/1, str. 224–243

HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum*. Praha 2005

HOUDA, Přemysl: *Socialistické pohostinství: Ideál veřejného stravování zdevastováno praxí...*; In: VANĚK, Miroslav; KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí. Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*, Praha 2014, str. 353–379

HUTKA, Jaroslav: *Utkání se skálou*. Dostupné z: <http://www.hutka.cz/new/html/sk1.htm>

KMENTA, Jaroslav: *Kmotr Mrázek*, 3. vydání, Praha 2008

KOCHANOWSKI, Jerzy: *Pašeráci, turisté, kšeftaři. Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945 – 1989 (pohled z polské strany)*. *Soudobé dějiny*, 2010, roč. 18, č. 3, str. 335–348

KOLÁŘ, Pavel; PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha 2017

MAZUREK, Malgorzata: *Antropologie niedoboru w NRD i PLR 1971–1989*, Wrocław 2010

MAZUREK, Malgorzata: *Keeping It Close to Home*; In: BREN, Paulina; NEUBURGER, Mary: *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, New York, 2012, str. 298–320

MAZUREK, Malgorzata: *Spoleczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Wrocław 2010

PROVOD, Miroslav; FORMÁČKOVÁ, Marie: *Reportáž z rakve*, Praha 2010

ROSSI, Leena: *Oral historian – neither moralizer nor informer*, str. 15-26; In: KURKOWSKA-BUDZAN, Marta; ZAMORSKI, Krzysztof (Eds.): *Oral History. The Challenges of dialogue*, Amsterdam / Philadelphia 2009

RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová vizová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007

RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, Praha 2012

TRUESDELL, Barbara: *Teorie a metodologie orální historie: Jak organizovat a vést orálněhistorické rozhovory*. In: MEMO, r. 2011, č. I

VANĚK, Miroslav: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha 2004

VANĚK, Miroslav; MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015

ZAHRÁDKA, Pavel (ed.): *Spotřební kultura: Historie, teorie a výzkum*. Praha 2014

Absolventské práce

MADEJA, Roman: *Specifické skutkové podstaty trestního práva v letech 1948-1989*. Brno 2018 Diplomová práce. Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Katedra dějin státu a práva. Vedoucí práce doc. JUDr. Pavel Salák, PhD.

HAVLÍK, Adam: *Veksláci socialistickém Československu*. Praha 2020. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce doc. PhDr. Michal Pullmann, PhD.

Rozhovory

Rozhovor s V. N. viedla Jana Královičová dne 5. 3. 2019

Rozhovor s M. V. viedla Jana Královičová dne 20. 3. 2019

Rozhovor s A. M. viedla Jana Královičová dne 19. 5. 2019

Rozhovor s P. C. viedla Jana Královičová dne 21. 5. 2019

Rozhovor s J. L. viedla Jana Královičová dne 5. 6. 2019

Rozhovor s L. F. vedla Jana Královičová dne 10. 6. 2019

Všetky rozhovory sú uložené v archíve na pracovisku Orální historie – soudobé dějiny
FHS UK

Archívy

PROCHÁZKA, Václav: Překupníci tuzexových poukázek. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydáno 19.06.1981, č. 6, str. 4, fond Tuzex 1979–1984, nezpracované. Národní archiv České republiky

Postavení PZO Tuzex v československém národním hospodářství. *Obchodně provozní zpravodaj PZO Tuzex*, vydáno 30.05.1988, č. 5, str. 1–10, fond Tuzex 1979–1984, nezpracované. Národní archiv České republiky

Rozhodnutí okresního soudu v Liberci, 4 T 41/86. Soukromý archiv narátora V. N.

Online zdroje

Jak si veksláci žili? – Retro – iVysílání – Česká televize. *Česká televize*. [online]. Copyright © (cit. 25. 6. 2019).

Dostupné z:

<https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10176269182-retro/209411000360032/obsah/301841-jak-si-vekslaci-zili>

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Naše řeč – O vekslu. *Naše řeč – Základní informace* [online]. Copyright © 2011 [cit. 30.05.2019].

Dostupné z:

<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6926>

Rozsudek Nejvyššího soudu ČSR z 15. 6. 1984 sp. zn. 3 Tz 15/83. [online]. (citováno 22.05.2019)

Dostupné z:

https://www.fulsoft.cz/33/4-1986-sb-rozh-tr-uniqueidOhwOuzC33qe_hFd_-jrpTstUNa3UH-PzdS6WSngh-HSVdaLTRYHmJQ/

Video: *Zakladatelia Tuzexu sa inšpirovali valutovými predajňami v ZSSR*. Spravodajský portál TASR, [online]. (cit. 25.05.2019)

Dostupné z:

<https://www1.teraz.sk/magazin/zakladatelia-tuzexu-sa-inspirovali-valut/275942-clanok.html>

Tuzex, veksl bony a klídek, aneb jak se za komárů točila škvára | societyMag – společnost bez pozlátka. *Totalmag, magazín o všem co nás zajímá* [online]. (citováno 16.05.2019)

Dostupné z:

<http://www.totalmag.cz/spolecnost/66-fenomen-doby/337-tuzex-veksl-bony-a-klidek-aneb-jak-se-za-komar-toila-kvara.html>

Bony a klid – Film o filmu – YouTube. *YouTube* [online].

Dostupné z:

<https://www.youtube.com/watch?v=wqTv4Zqmtx8>

Filmy

Bony a klid [film] Režie: Vít Olmer. Československo, 1987

Zoznam príloh

1. Rozhodnutí okresního soudu v Liberci, 4 T 41/86. Soukromý archiv V. N
2. Přílohou tejto práce je disk obsahujúci šesť priečinkov s menami narátorov. Každá z nich obsahuje podpísaný súhlas narátora, nahrávku rozhovoru a protokol o rozhovore.

ČESKOSLOVENSKÁ SOCIALISTICKÁ REPUBLIKA

ROZSUDEK
JMÉNEM REPUBLIKY

4 T 41/86

Okresní soud v Liberci rozhodl v hlavním líčení dne 28. 5. 1987 v senátě složeném z předsedy senátu a soudců ing. [redacted] a [redacted]:

Obžalovaní

1) [redacted]
nar. 18. 3. 1955 v Jablonci nad Nisou, číšník Restaurací Jablonec nad Nisou, bytem Jablonec nad Nisou - Mšeno, Josefa Hory 27,

2) [redacted]
nar. 28. 5. 1953 v Jablonci nad Nisou, číšník Restaurací Jablonec nad Nisou, bytem Jablonec nad Nisou, Sadová 21/3940

u z n á v a j í s e v i n n ý m i ,

že
obžalova [redacted]

- 1) v Jablonci n.N. od počátku roku 1983 do zadržení dne 19. 8. 1985 v úmyslu dosáhnout bezpracného zisku, opatřil si zejména od cizích státních příslušníků větší množství spotřebního zboží, zejména džínsové kalhoty a bundy, které potom prodával různým zájemcům a za uvedenou dobu tak prodal celkem 15 kalhot za částku 9.400,-Kčs a dosáhl bezpracného zisku 1.900,-Kčs a celkem 8 džínsových bund za částku 15.700,-Kčs a dosáhl tak zisku ve výši 10.050,-Kčs,
- 2) v Jablonci n.N. od počátku roku 1983 do 19. 8. 1985 vyplatil cizím státním příslušníkům na hotovosti nebo formou zboží celkem 18.930,-Kčs a způsobil tak devizovému hospodářství škodu ve výši 10.169,-Kčs,

- 2 -

t e d y ad 1) opatřil si předměty potřeby ve větším rozsahu v úmyslu je se ziskem prodat,

ad 2) způsobil devizovému hospodářství větší škodu tím, že jednal proti předpisům o devizovém hospodářství;

ob

- 1) v Jablonci n.N. od počátku roku 1983 do 19. 8. 1985 v úmyslu dosáhnout bezpracného zisku obstaral si od cizích státních příslušníků větší množství dřínových kalhot, z nichž prodal celkem 12 kalhot různým zájemcům za částku 9.350,-Kčs a dosáhl tak bezpracného zisku ve výši 3.350,-Kčs,
- 2) od počátku roku 1983 do 19. 8. 1985 vyplatil státním příslušníkům formou zboží celkem 4.500,-Kčs, čímž způsobil devizovému hospodářství škodu ve výši 2.571,-Kčs,

t e d y ad 1) opatřil si předměty potřeby ve větším rozsahu v úmyslu je se ziskem prodat,

ad 2) opatroval si předměty potřeby v úmyslu se ziskem je prodat.

T í m s p á . h a l i

- 1) trestný čin spekulace podle § 117 odst. 1 tr.zák.,
- 2) trestný čin ohrožení devizového hospodářství podle § 146 odst. 1 tr.zák. ,

obžalovaný Vrbas

- 1) trestný čin spekulace podle § 117 odst. 1 tr.zák.,
- 2) přečin proti zájmům socialistického hospodářství

a u k l á d á s e j i m z a t e

podle § 146 odst. 1 tr.zák. za použití § 35 odst. 1 tr.zák. úhrnný nepodmíněný trest odnětí svobody v trvání dvanácti (12) měsíců. Podle § 39 odst. 2 písm. a) tr.zák. se pro výkon tohoto trestu zadržuje do první napraveně výchovné skupiny;

podle § 117 odst. 1 tr.zák. za použití § 35 odst. 1 tr.zák. úhrnný trest odnětí svobody v trvání deseti (10) měsíců. Podle § 58 odst. 1 písm. a) tr.zák. se mu výkon tohoto trestu podmíněně odkládá a podle § 59 odst. 1 tr.zák. se stanoví zkušební doba na dva roky.

Podle § 54 odst. 1 tr.zák. se ukládají peněžité tresty obžalovanému [redacted] ve výši 9.000,-Kčs a obžalovanému [redacted] ve výši 5.000,-Kčs. Podle § 54 odst. 3 tr.zák. se pro případ, že by výkon tohoto trestu mohl být zmařen, stanoví náhradní trest odnětí svobody obžalovanému [redacted] v trvání dvou měsíců a obžalovanému [redacted] v trvání jednoho měsíce.